

К. МАРКС

НИЩЕТА НА ФИЛОСОФИЯТА

ОТГОВОР НА „ФИЛОСОФИЯ НА НИЩЕТАТА“
НА Г-Н ПРУДОН¹⁷

*Написано от К. Маркс през първата
половина на 1847 г.*

*За пръв път напечатано в отделна книга в
Париж и Брюксел през 1847 г.*

Подпис: Карл Маркс

*Печата се по текста на изданието от
1847 г., като са взети под внимание
поправките, направени в немските издания
от 1885 и 1892 г. и във френското издание
от 1896 г.*

ПРЕДГОВОР

За нещастие на г. Прудон него удивително не го разбират в Европа. Във Франция му признават правото на лош икономист, защото там го смятат за добър немски философ. В Германия, напротив, му признават правото на лош философ, защото там го смятат за един от най-добрите френски икономисти. Ние, в качеството на немец и икономист, възнамеряваме да протестираме против тази двойна грешка.

Читателят ще види, че в този неблагоприятен труд ние често трябва да оставяме на заден план критиката на г. Прудон, за да се заемем с критика на немската философия и наред с това да правим критически бележки върху политическата икономия изобщо.

Брюксел, 15 юни 1847 г.

Карл Маркс

Трудът на г-н Прудон не е просто някакъв политико-икономически трактат и не е някаква обикновена книга, това е цяла библия; там има всичко: „тайни“, „секрети, изтръгнати от недрата на божеството“, „откровения“. Но тъй като в наше време пророците биват критикувани по-строго, отколкото обикновените автори, ние смятаме за нужно да предложим на читателя да премине заедно с нас областта на сухата и мъглява ученост на „Книгата на „Битието““, за да се издигнем след това с г-н Прудон в ефирните и плодородни сфери на „сврѣхсоциализма“ (виж Прудон, „Философия на нищетата“, пролог, стр. III, ред. 20).

Глава първа

ЕДНО НАУЧНО ОТКРИТИЕ

§ I. ПРОТИВОПОЛОЖНОСТ МЕЖДУ ПОТРЕБИТЕЛНАТА СТОЙНОСТ
И РАЗМЕННАТА СТОЙНОСТ

„Способността на всички продукти, създавани от самата природа или произведени от промишлеността, да служат за поддържане на човешкото съществуване носи особеното название *потребителна стойност*. Способността им пък да се разменят помежду си се нарича *разменна стойност* . . . По какъв начин потребителната стойност става разменна? . . . Произходът на идеята за стойността (разменната) не е изяснен достатъчно старателно от икономистите, защото ми трябва да се спрем на този пункт. Тъй като много необходими на мен предмети съществуват в природата в ограничено количество или даже съвсем не се срещат, то аз съм принуден да съдействувам за производството на онова, което ми липсва; а тъй като аз сам не мога лично да се заема с производството на всички необходими ми неща, то аз *ще предложи* на други хора, на моите сътрудници в различните отрасли на труда, да ми отстъпят част от произведените от тях продукти в *обмяна* срещу продукта, който произвеждам аз“ (Прудон, т. I, гл. 2)

Г-н Прудон си поставя за цел преди всичко да ни изясни двойствената природа на стойността, „*различието вътре в стойността*“, процеса, който превръща потребителната стойност в разменна стойност. Ние ще трябва да се спрем заедно с г-н Прудон на този акт на *превръщане*. Ето по какъв начин се извършва този акт по мнение на нашия автор.

Твърде голям брой продукти не се дават от самата природа, а се произвеждат от промишлеността. Щом потребностите надминават количеството на продуктите, доставяни от самата природа — човек се оказва принуден да прибегне към промишленото производство. Какво представлява тази промишленост по мнението на г-н Прудон? Какъв е нейният произход? Отделният човек, който се нуждае от твърде голямо количество неща, „не може сам да произведе такава мащаба различни неща“. Многообразието на потребностите за задоволяване предполага многообразие на предметите, които подлежат за

произвеждане; без производство няма продукти; а многообразието на подлежащите за производство неща предполага участие в производството на повече от един човек. Но щом като допускате, че с производство се занимава повече от един човек, вие вече напълно допускате производство, основано върху разделението на труда. По такъв начин потребността, така както я схваща г-н Прудон, предполага вече разделение на труда в неговата цялост. Като предполагате разделение на труда, вие навлизате в областта на размяната, а следователно и в сферата на разменната стойност. Със същото такова право би могло от самото начало да се предположи съществуването на разменна стойност.

Но г-н Прудон, кой знае защо, предпочита да направи обход. Да го последваме във всички негови криволичения, които постоянно ще ни довеждат отново към неговата изходна точка.

За да напуснем онзи ред на нещата, където всеки произвежда поотделно, и за да стигнем до размяна, „аз се обръщам — казва Прудон — към моите сътрудници от различните отрасли на труда“ И така аз имам сътрудници, които са заети с различни отрасли на труда, макар нито аз, нито всички други да не излизаме според предположението на г-н Прудон от единичното и изолирано положение на робинзоновци. Сътрудници и различни отрасли на труда, разделение на труда и размяна, обуславяна от него, всичко това чисто и просто пада от небото.

Резюмираме: Аз имам потребности, основани върху разделението на труда и върху размяната. Предполагайки тези потребности, г-н Прудон с това предполага вече съществуване на размяна и на разменна стойност, „възникването“ на която той е искал „да определи с по-голямо старание, отколкото другите икономисти“.

Г-н Прудон би могъл със също такова право да преобърне реда на нещата, без да нахърнява по този начин справедливостта на своите собствени заключения. За да се обясни разменната стойност, е необходимо разделение на труда. За да се обясни разделението на труда, е нужно съществуването на потребности, които извикват необходимостта от разделение на труда. За да се обяснят тези потребности, нужно е те „да се предположат“, което не значи обаче да се отричат, противно на първата аксиома на пролога на г-н Прудон: „Да предполагаш бога — значи да го отричаш“ (пролог, стр. 1).

Сега се пита, по какъв начин г-н Прудон, като приема разделението на труда за нещо известно, обяснява с негова помощ разменната стойност, която все още остава за него нещо неизвестно?

„Човекът“ решава „да предложи на другите хора, свои сътрудници от различните отрасли на труда“, да установят размяна и да

прокарат разлика между потребителната стойност и разменната. След като се съгласяват с предложението да признаят тази разлика, сътрудниците оставят на г-н Прудон само една „грижа“: да констатира свършения факт, да отбележи, „да внесе“ в своя политико-икономически трактат „възникването на идеята за стойността“. Обаче на нас той все пак трябва да изясни „възникването“ на това предложение, трябва, най-после, да каже по какъв начин на този отделен човек, на този Робинзон внезапно е дошла в главата мисълта да направи „на своите сътрудници“ предложение от *подобен* род и защо тези сътрудници са приели неговото предложение без всякакъв протест.

Г-н Прудон не влиза в тези генеалогически подробности. Той просто приема факта на размяната и, така да се каже, го удостоверява с удрянето на историческия печат, представяйки го във вид на предложение, направено от трето лице, което се старее да установи тази размяна.

Ето образец на „*историческия и описателен метод*“ на г-н Прудон, който изразява своето величествено презрение към „историческия и описателен метод“ на всякакви адамсмитовци и рикардовци.

Размяната има своя особена история, тя е преминала различни фази на развитие.

Било е време, като напр. средните векове, когато се е разменял само излишъкът, остатъкът от производството над потреблението.

Било е и друго време, когато не само излишъкът, но и всички продукти изцяло, всички произведения на промишлеността преминали в областта на търговията, когато производството станало напълно зависимо от размяната. Как да се обясни тази втора фаза на размяната — повдигането на разменната стойност във втора степен?

Г-н Прудон, разбира се, има за това готов отговор: да допуснем, че известен човек „е предложил на другите хора, на своите сътрудници от различните отрасли на производството“, да повдигнат разменната стойност във втора степен.

Най-после дошло време, когато всичко, на което хората са привикнали да гледат като на неотчуждаемо, става предмет на размяна и търгоция, става отчуждаемо. През това време даже нещата, които дотогава са били предавани на други, но не са били разменяни, които са били подарявани, но не и продавани, които са били придобивани, но не и купувани — добродетелта, любовта, убеждението, знанието, съвестта, — всичко това стана, най-после, предмет на търговия. Тога е времето на общата поквара, времето на всеобщата продажност или — изразявайки се с езика на политическата икономия — времето, когато всяко нещо, физическо или морално,

станало продажна стойност, се изнася на пазара, за да намери там оценка, съответстваща на неговата истинска стойност.

По какъв начин да се обясни тази нова и последна фаза на размяната — повдигането на разменната стойност в трета степен?

Г-н Прудон има и за това готов отговор: предположете, че човек „е предложил на другите хора, на своите сътрудници от различните отрасли на производството“, да направят от добродетелта, любовта и пр. продажна стойност — да повдигнат разменната стойност в нейната трета и последна степен.

Както виждате, „историческият и описателен метод“ на г-н Прудон е годен за всичко, отговаря на всичко и обяснява всичко; така напр. става ли въпрос да се обясни исторически „възникването на икономическата идея“, г-н Прудон предполага човек, който предлага на другите хора, на своите сътрудници от различните отрасли на производството, да извършат този акт на възникване — и въпросът се изчерпва окончателно.

Отсега нататък ние приемаме „възникването“ на разменната стойност за свършен факт; сега ни остава само да изясним отношението на разменната стойност към потребителната. Да чуем г-н Прудон:

„Икономистите твърде ясно са разкрили двойствения характер на стойността; но те не са изяснили със също такава точност нейната *противоречива природа*; оттук и започва нашата критика . . . Не е достатъчно да се посочят този изумителен контраст между разменната и потребителната стойност, контраст, на който икономистите са свиkali да гледат като на нещо твърде просто: следва освен това да се покаже, че тази мнима простота крие в себе си дълбока тайна, която ние сме длъжни да разкрием . . . Изразявайки се на технически език, ние можем да кажем, че потребителната и разменната стойност се намират в обратно отношение помежду си.“

Ако добре сме схванали мисълта на Прудон, то ето четирите точки, които той се заема да установи:

1) Потребителната и разменната стойност представляват „поразителен контраст“, противоположност една на друга.

2) Потребителната и разменната стойност се намират в обратен отношение помежду си, във взаимно противоречие.

3) Икономистите не са забелязали и не са разбрали нито тяхната противоположност, нито противоречието.

4) Критиката на г-н Прудон започва от края.

Ние също ще започнем от края и за да снемем от икономистите обвиненията, които повдига срещу тях г-н Прудон, ще оставим да говорят сами за себе си двама доста видни икономисти.

Сисмонди: „Търговията довежда всичко до противоположност между потребителната и разменната стойност“ и т. н. („Etudes“, t. II, p. 162 на брюкселското издание²⁸).

Лодердал: „Националното богатство (потребителната стойност) като общо правило се намалява според това, как — с нарастването на разменната стойност — се увеличават индивидуалните богатства; и съобразно с намаляването на тези последните, в резултат на намаляването на разменната стойност, се увеличава националното богатство“ („Изследвания за природата и произхода на общественото богатство“, превод на Лажанти дьо Лаванс. Париж, 1808 г.³⁹).

Върху *противоположността* между потребителната стойност и разменната стойност Сисмонди е построил своето главно учение, според което намаляването на дохода е пропорционално на нарастването на производството.

Лодердал е основал своята система върху принципа на обратното отношение между двата вида стойности и неговата доктрина е била дори толкова популярна по времето на *Рикардо*, че последният е могъл да говори за нея като за нещо всеизвестно.

„Само благодарение на смесването на идеята за разменната стойност с идеята за богатството (потребителната стойност) някои са могли да мислят, че намалявайки количеството на необходимите, полезни или приятни за живота неща, може да се увеличи богатството.“ (Рикардо, „Основи на политическата икономия“, превод на Констансно, със забележки на Ж. Б. Сей, Париж, 1835 г., т. II, главата „За стойността и богатството“⁴⁰.)

Ние виждаме, че икономистите преди г-н Прудон „са посочили“ дълбоката тайна на *противоположността* и *противоречието*. Да видим сега как г-н Прудон обяснява на свой ред тази тайна след икономистите.

Ако търсенето остава неизменно, то разменната стойност на продукта се понижава съобразно с увеличаването на предлагането; с други думи, колкото по-изобилен е продуктът *по отношение на търсенето*, толкова по-ниска е неговата разменна стойност, или неговата цена. *Vice versa**: колкото по-слабо е предлагането по отношение на търсенето, толкова по-висока става разменната стойност, или цената на предлагания продукт; с други думи, колкото по-редки са предлаганите продукти по отношение на търсенето, толкова по-скъпи стават те. Разменната стойност на продукта зависи от неговото изобилие или от неговата рядкост, но винаги по отношение на търсенето. Представете си продукт съвсем рядък, да речем единствен по своя род — този единствен продукт ще бъде повече от изобилен, той ще бъде излишен, ако той не се търси. Напротив, представете си, че количеството на продукта се е увеличило милиони пъти — той все пак ще бъде рядък, ако не задоволява търсенето, т. е. ако за него съществува извънредно голямо търсене.

Тези истини са почти банални, а между впрочем за нас беше необходимо да ги възпроизведем тук, за да бъдем в състояние да разберем тайните на г-н Прудон.

* — Обратнo. *Ред.*

„По такъв начин, следвайки принципа до неговите крайни изводи, ние ще стигнем до следното, най-логично в света заключение: нещата, чието потребление е необходимо и чието количество е безгранично, трябва да не струват нищо; нещата пък, чието полезност е равна на нула, а редкостта им достига крайни предели, трябва да имат безкрайно голяма цена. Нашето затруднение достига връхната си точка поради това, че практиката не допуска тези крайности: от една страна, нито един произвеждан от човека продукт не може никога да нарасне безгранично; от друга страна, най-редките неща се нуждаят отчасти от това, да бъдат полезни, без което те не биха могли да имат каквато и да било стойност. Потребителната и разменната стойност остават по такъв начин фатално свързани една с друга, макар по своята природа те постоянно да се стремят да се изключат взаимно“ (т. I, стр. 9).

Какво собствено довежда затруднението на г-н Прудон до най-висока точка? Чисто и просто това, че той е забравил за *търсенето* и за това, че всяко нещо може да бъде рядко или изобилно само до толкова, доколкото за него съществува търсене. Като оставя търсенето настрана, той отъждествява разменната стойност с *редкостта*, а потребителната — с *изобилието*. И наистина, като говори, че „нещата, чието *полезност* е равна на *нула* и чието *рядкост* достига *крайни предели*, имат *безкрайно голяма цена*“ — той просто изразява мисълта, че разменната стойност е само рядкост. „Крайната рядкост и равната на нула полезност“ — това не е нищо друго освен рядкост в най-чист вид. „Безкрайно голямата цена“ — това е тахитич разменна стойност, това е разменна стойност в своя най-чист вид. Между тези два термина той слага знак за равенство. И така разменната стойност и редкостта са еднозначни изрази. Достигайки до тези мними „крайни изводи“, г-н Прудон в действителност довежда до крайност не нещата, а само термините, които служат за тяхното изразяване, и по този начин разкрива много по-голяма способност към риторика, отколкото към логика. Той само отново намира своите първоначални хипотези в цялата тяхна голота, докато мисли, че е открил нови, произтичащи от тях следствия. По същия този начин той успява да отъждестви потребителната стойност с изобилието в неговия чист вид.

След като поставя знак за равенство между разменната стойност и редкостта, между потребителната стойност и изобилието, г-н Прудон силно се удивлява, като не намира нито потребителна стойност в редкостта и в разменната стойност, нито разменната стойност в изобилието и в потребителната стойност; и тъй като той вижда след това, че практиката не допуска тези крайности, на него му остава само да вярва в някаква тайна. За него съществува безкрайно голяма цена именно затова, защото за него не съществуват купувачи и той никога не ще намери тези купувачи, ако не престане да се абстрахира от търсенето.

От друга страна, изобилието на г-н Прудон представлява, както изглежда, нещо от само себе си възникващо. Той съвсем забравя, че има хора, които са създали това изобилие и в чиито интереси е никога да не губят изпредвид търсенето. В противен случай, как би могъл г-н Прудон да каже, че твърде полезни неща трябва да имат извънредно ниска цена или даже нищо да не струват? Той, напротив, би следвало да заключи, че е необходимо да се намали изобилието, да се съкрати производството на нещата, които имат значителна полезност, ако иска да се повиши тяхната цена, тяхната разменна стойност.

Старите стопани на лозя във Франция, които са искали да се издаде закон, забраняващ засаждането на нови лозя, също така, както и холандците, които са горели азиатските подправки и изкоренявали карамфиловите дървета на Молукските острови — са искали чисто и просто да намалят изобилието, за да увеличат с това разменната стойност. През цялото протежение на средните векове хората са действували според същия този принцип, като са ограничавали със закони броя на калфите, които имал право да наема един майстор, и броя на инструментите, които той е могъл да употребява. (Виж Андерсон, „История на търговията“⁴¹.)

След като отъждествява изобилието с потребителната стойност и редкостта с разменната — няма нищо по-лесно от доказването, че изобилието и редкостта се намират в обратно отношение едно към друго, — г-н Прудон отъждествява потребителната стойност с предлагането, а разменната — с търсенето. За да направи антитезата още по-рязка, той изменя терминологията, като нарича *разменната стойност* — *стойност, определяна от мнението*. По такъв начин борбата се пренася на друга почва и ние имаме, от една страна, *полезност* (потребителна стойност, предлагане), а от друга страна — *мнение* (разменна стойност, търсене).

Как да се примирят тези два противоположни фактора? Как да се съгласуват те? Може ли да се намери поне една обща точка и за двата?

Разбира се — се провиква г-н Прудон, — такава точка съществува, това е *свободата на решението*. Цената, която е резултат на тази борба между търсенето и предлагането, между мнението и полезността, не може да бъде израз на вечната справедливост.

Г-н Прудон развива тази антитеза по-нататък:

„В качеството на *свободен купувач* аз ставам съдия на моите потребности, съдия на удобството, което ми доставя предметът, съдия на цената, която аз *искам* да дам за него. От друга страна, вие в качеството на *свободен про-*

изводител сте господар на средствата за производство и следователно вие имате възможност да съкращавате вашите разноски“ (т. I, стр. 41).

А тъй като търсенето или разменната стойност са тъждествени с мнението, то г-н Прудон е принуден да каже:

„Доказано е, че именно *свободната воля* на човека поражда противоположността между потребителната и разменната стойност. Как да се разреши тази противоположност, докато съществува свободна воля? И как да се жертвува тази воля, без да се жертвува човекът?“ (т. I, стр. 41).

По такъв начин ние не стигаме до никакъв резултат. Съществува само борба между две, така да се каже, несъизмерими сили, между полезността и мнението, между свободния купувач и свободния производител.

Да погледнем на нещата малко по-отблизо.

Предлагането не представлява изключително полезност, търсенето не представлява изключително мнение. Нима онзи, който търси, не предлага също така някакъв продукт или пари — знака, който служи като представител на всички продукти? А като ги предлага, нима той не представлява съгласно самия г-н Прудон полезността или потребителната стойност?

От друга страна, нима онзи, който предлага, не търси на свой ред някакъв продукт или пари — знака, който представлява всички продукти? И не става ли той по такъв начин представител на мнението, на стойността, определяна от мнението, или разменната стойност?

Търсенето е в същото време предлагане, предлагането е в същото време търсене. Следователно антитезата на г-н Прудон, която отъждествява предлагането с полезността, а търсенето с мнението, почива само на празна абстракция.

Онова, което г-н Прудон нарича потребителна стойност, другите икономисти с точно такова право наричат стойност, определяна от мнението. Ние ще посочим само Щорх („Курс по политическа икономия“, Париж, 1823, стр. 48 и 49⁴²).

По думите на Щорх *потребност* се нарича нещо, от което ние чувствуваме нужда; *стойност* — нещо, на което ние приписваме стойност. В повечето случаи нещата имат стойност само защото те задоволяват потребности, предизвикани от мнението. Ние можем да изменим своето мнение за нашите потребности; затова и полезността на нещата, която изразява само отношението на тези неща към нашите потребности, също така може да се изменя; даже естествениите потребности постоянно се изменят. И действително каква разлика има между предметите, които служат като главна храна у разните народи!

Борбата се завързва не между полезността и мнението: тя се завързва между продажната стойност, която предлага търсещият, и продажната стойност, която иска предлагащият. Разменната стойност на продукта е всеки път равнодействаща на тези противоречещи една на друга оценки.

В края на краищата търсенето и предлагането поставят лице срещу лице производството и потреблението, но производство и потребление, основани върху размяната между отделните индивиди.

Полезността на предлагания продукт не е безусловна. Тя се определя от потребителя. И даже ако полезността на продукта е призната, то той все пак не представлява само полезност. В течение на процеса на производството продуктът се е разменял срещу всички разноси по производството като напр. срещу суровия материал, работническата заплата и пр., с една дума, срещу такива неща, които имат продажна стойност. Следователно продуктът представлява в очите на производителя сума от продажни стойности. Производителят предлага не само полезен предмет, но свръх това и преди всичко продажна стойност.

Що се отнася до търсенето, то е действително само при условие че има на свое разположение средства за размяна. Тези средства на свой ред са продукти, продажни стойности.

По такъв начин в предлагането и търсенето ние намираме: от една страна — продукт, за производството на който са изразходвани продажни стойности, и необходимост да се продаде този продукт; от друга страна — средства, за придобиването на които също така са изразходвани продажни стойности, и желание за купуване.

Г-н Прудон противопоставя *свободния купувач на свободния производител*; и на единия, и на другия той придава чисто метафизически качества. Затова той и може да каже: „Доказано е, че именно *свободната воля* на човека извиква противоположността между потребителната и разменната стойност.“

Производителят е принуден да продава, ако той произвежда в общество, основано върху разделението на труда и върху размяната — а такава именно е хипотезата на г-н Прудон. Г-н Прудон прави производителя господар на средствата за производство: но той ще се съгласи с нас, че не от *свободната воля* зависи притежанието на средства за производство. Даже нещо повече: значителна част на тези средства се състон от продукти, получавани от производителя отвън, и при съвременния начин на производство той не е свободен даже дотолкова, че да произвежда продукти в желаното от него количество. Дадената степен на развитие на производителните сили го принуждава да произвежда в един или друг мащаб.

Потребителят не е по-свободен от производителя. Неговото мнение се основава на неговите средства и потребности. И едните, и другите се определят от неговото обществено положение, което зависи на свой ред от обществената организация в нейната цялост. Разбира се, и работникът, който купува картофи, и държанката, която купува дантели, следват своето собствено мнение. Но разликата в техните мнения се обяснява с разликата в положението, което те заемат в обществото и което също така е продукт на обществената организация.

На какво се основава цялата система на потребностите — на мнението или на цялата организация на производството? Най-често потребностите произтичат направо от производството или от реда на нещата, основан върху производството. Почти цялата световна търговия се обуславя от влиянието на потребностите не на личната консумация, а на производството. Също така, избирайки друг пример, ние ще запитаем, не предполага ли нуждата от нотариуси съществуването на дадено гражданско право, което представлява само израз на известно развитие на собствеността, т. е. на производството?

Г-н Прудон не се задоволява с отстраняването на току-що споменатите елементи от отношението между търсенето и предлагането. Той довежда абстракцията до крайни предели, като слива всички производители в *един-единствен* производител, всички потребители в *един-единствен* потребител и заставя тези две химерически лица да влязат в борба едно с друго. Но в действителния свят нещата стават иначе. Конкуренцията в редовете на предлагашите, а така също и конкуренцията в редовете на търсещите представлява необходим елемент на борбата между купувачите и продавачите — борба, чийто резултат е разменната стойност.

След като отстранява от своите разсъждения разноските на производството и конкуренцията, г-н Прудон с голямо удобство може да доведе до абсурд формулата за търсенето и предлагането.

„Предлагането и търсенето — казва той — не са нищо друго освен две *обредни форми*, които служат, за да поставят лице срещу лице потребителната и разменната стойност и да предизвикат тяхното примирение. Това са двата електрически полюса, чието съединение трябва да предизвика явление на родство, наричано *размяна*“ (т. I, стр. 49—50).

Със същото право би могло да се каже, че размяната е само „обредна форма“, нужна за да постави лице срещу лице потребителя и предмета за потребление. Със същото право би могло да се каже, че всички икономически отношения са само „обредни форми“, с чиято помощ се извършва непосредственото потребление. Предлагането и търсенето — не в по-голяма и не в по-малка степен, откол-

кото индивидуалните актове на размяна — представляват отношения на дадено производство.

И така, в какво се състои цялата диалектика на г-н Прудон? В замяна на понятията за потребителна и разменна стойност, за търсене и предлагане с такива абстрактни и противоречиви понятия като рядкост и изобилие, полезност и мнение, *един* производител и *един* потребител, при което двамата последни се оказват *рицари на свободната воля*.

Какво е искал да постигне той по този начин?

Да запази възможността да въведе впоследствие един от отстранените от самия него елементи — именно *разноските на производството* — в качеството на *синтез* между потребителната и разменната стойност. Благодарение на този подход разноските на производството получават в неговите очи значение на *синтетична* или *конституирана стойност*.

§ II. КОНСТИТУИРАНА ИЛИ СИНТЕТИЧНА СТОЙНОСТ

„Стойността (разменната) е крайъгълният камък на икономическото здание.“ „*Конституираната*“ стойност е крайъгълният камък на системата на икономическите противоречия.

Какво нещо е „*конституираната стойност*“, която представлява цялото откритие на г-н Прудон в политическата икономия?

Щом като е призната полезността на продукта, трудът е източник на неговата стойност. За мерило на труда служи времето. Относителната стойност на продуктите се определя от продължителността на труда, който е трябвало да бъде употребен за тяхното производство. Цената е паричен израз на относителната стойност на продукта. Най-после, *конституираната* стойност на продукта е чисто и просто стойност, конституирана от количеството на възплетения в него труд.

Както Адам Смит откри *разделението на труда*, така г-н Прудон на свой ред претендира, че е открил „*конституираната стойност*“. Разбира се, в това откритие няма „нещо нечувано“, но необходимо е да се има предвид, че изобщо няма нищо нечувано нито в едно откритие на икономическата наука. Като чувства цялата важност на своето откритие, г-н Прудон се старае обаче да умали неговото значение, „за да успокои читателя относно своите претенции за оригиналност и да примири със себе си умовете, малко склонни поради своята боязливост да възприемат новите идеи“. Но оценката на всичко направено от всеки от неговите предшественици за определяне на

стойността волю-неволю го довежда до громкото заявление, че на него принадлежи в тази работа най-голямата част, лъвският пай.

„Синтетичната идея за стойността бе вече смътно разбрана от Адам Смит... Но у Адам Смит тази идея за стойността бе свършено интуитивна, а обществото не изменя своите привички по силата на вярата в интуицията; то се убеждава само от фактите. Нужно бе, щото указаната от нас антиномия да се изрази по-забележимо и ясно; Ж. Б. Сей бе нейният главен тълкувател.“

И така, ето цялата история на откриването на синтетичната стойност: у Адам Смит смътна интуиция, у Ж.-Б. Сей — антиномия, у Прудон — истина, конституираща и „конституирана“. И нека да не се забравя това: всички други икономисти, от Ж.-Б. Сей до Прудон, не отидоха по-далеч от антиномията.

„Невероятно е, че толкова разумни хора от 40 години насам изнемогват в борбата срещу такава проста идея. Но не, *стойностите се сравняват помежду си, без да имат нито един пункт за сравнение и никаква единица мярка* — ето какво се решиха да твърдят *икономистите от XIX век* срещу всички и въпреки всички, вместо да усвоят революционната теория за равенството. *Какво ще каже за това потомството?*“ (т. I, стр. 68).

Запитаното така внезапно потомство преди всичко ще изпадне в смущение относно хронологията. То ще трябва да си зададе въпроса: нима Рикардо и неговата школа не бяха икономисти от XIX в.? Системата на Рикардо, основана върху принципа, че „относителната стойност на стоките зависи изключително от количеството труд, който е необходим за тяхното произвеждане“, се отнася към 1817 г. Рикардо е глава на цяла школа, господстваща в Англия от времето на реставрацията⁴³. Учението на Рикардо представлява рязко, безжалостно цялата английска буржоазия, която на свой ред е тип на съвременната буржоазия изобщо. „Какво ще каже за това потомството“? То няма да каже, че г-н Прудон навдсем не е познавал Рикардо, защото той говори за него, говори надълго и широко, постоянно се връща към него и завършва с това, че нарича „безсмислица“ цялото учение на този икономист. Ако някога потомството се намеси в този въпрос, то ще каже може би, че г-н Прудон, боейки се да шокира англофобията на своите читатели, е предпочел да стане отговорен издател на идеите на Рикардо. Но както и да е, то ще намери за твърде наивно, че г-н Прудон представя за „революционна теория на бъдещето“ онова, което Рикардо научно изложи като теория на съвременното буржоазно общество; потомството ще се удиви, че г-н Прудон приема по този начин за разрешаване на антиномията между полезността и разменната стойност същата формула, която Рикардо и неговата школа дълго преди него представяха като научна формула на едната страна на антиномията: *разменната стойност*.

Но да оставим веднаж завинаги потомството настрана и да изправим г-н Прудон на очна ставка с неговия предшественик Рикардо. Ето извадка от този автор, която резюмира неговото учение за стойността:

„Полезността не може да бъде мерило на *разменната стойност*, макар последната без нея да е немислима“ (стр. 3, т. I на „Основи на политическата икономия“ и т. н., превод от английски на Ф. С. Констанцио, Париж, 1835).

„Щом като стоките са полезни, те черпят своята разменна стойност от два източника: от своята рядкост и от количеството труд, необходим за тяхното добиване. Има стоки, чиято стойност се определя изключително от тяхната рядкост. Тяхното количество не може да се увеличи с никакъв труд и затова тяхната стойност не може да се намали вследствие на увеличаване на предлагането. Към такъв род стоки принадлежат някои редки статуи и картини и т. н. Тяхната стойност зависи само от богатството, вкусовете и прищевките на лицата, които желаят да ги придобият“ (стр. 4 и 5, т. I на цит. съч.). „Но в масата стоки, които всекидневно се намират в обръщение на пазара, такива стоки представляват само незначителна част. Огромната част от всички блага, които са предмет на желание, се набавят чрез труд. Тяхното количество може да бъде увеличавано до безкрайност не само в една страна, но и в редица страни, ако само ние сме разположени да изразходим необходимия за това труд“ (стр. 5, т. I на цит. съч.). „Ето защо, като говорим за стоките, за тяхната разменна стойност и законите, които управляват техните относителни цени, ние всякога имаме предвид само такива стоки, чието количество може да бъде увеличено от човешки труд и чието производство, стимулирано от конкуренцията, не се натъква на никакви спънки“ (т. I, стр. 5).

Рикардо цитира Адам Смит, който според неговото мнение „определи с *голяма точност* първоначалния източник на всяка разменна стойност“ (виж Смит, кн. I, гл. 5⁴⁴). След това той прибавя:

„Учението, че именно това“ (т. е. работното време) „е основа на разменната стойност на всички неща освен онези, количеството на които не може да бъде увеличено как да е от човешкия труд, има за политическата икономия извънредно важно значение; защото нищо не е пораждало толкова много грешки и разногласия в тази наука, както именно неточността и неопределеността на смисъла, който се влагаше в думата *стойност*“ (т. I, стр. 8). „Ако разменната стойност на стоките се определя от количеството труд, овеществен в тях, то всяко нарастване на това количество трябва да увеличава стойността на съответната стока, а всяко намаляване на количеството труд — да я намалява“ (т. I, стр. 8).

След това Рикардо упреква Адам Смит в това, че той:

1) „Дава на стойността друго мерило освен труда: „понякога стойността на житото, понякога количеството труд, което може да се купи с един предмет“, и т. н.“ (т. I, стр. 9 и 10).

2) „Приема безусловно самия принцип и все пак ограничава неговото приложение върху първобитното и диво състояние на обществото, предшествуващо натрупването на капитали и превръщането на земите в частна собственост“ (т. I, стр. 21).

Рикардо се старее да докаже, че поземлената собственост, т. е. рентата, не може да измени относителната стойност на продуктите и

че натрупването на капитали оказва само временно и колебливо въздействие върху относителните стойности, определяни от сравнителното количество труд, употребен за тяхното производство. За защита на това положение той създава своята знаменита теория за поземлената рента, разлага капитала на неговите съставни части и в последна сметка не намира в него нищо освен натрупан труд. След това той развива цяла теория за работната заплата и печалбата и доказва, че колебанията на работната заплата и печалбата — които се увеличават и намаляват в обратно отношение една към друга — не влияят върху относителната стойност на продукта. Той не игнорира онова влияние върху тази стойност, което може да бъде оказано от натрупването на капитали, от разликата на тяхната природа (основни капитали и оборотни капитали), както и от едно или друго равнище на работната заплата. Тези проблеми са дори основни проблеми за Рикардо.

„Всяка икономия в труда“ — казва той — „всякога понижава относителната стойност* на стоката, все едно отнася ли се тя до труда, необходим за изготвяне на самата стока, или пък необходим за образуване на капитала, с помощта на който се произвежда стоката“ (т. I, стр. 28). „Затова докато трудът за един ден дава същите съответни количества рибна и дивеч, естествената норма на размяната ще остане без изменение, както и да се изменя при това заплата и печалбата и каквото и въздействие да оказва натрупването на капитала“ (т. I, стр. 32). „Ние разглеждахме труда като основа на стойността на стоките, а сравнителното количество труд, необходим за тяхното производство — като норма, определяща относителното количество стоки, които трябва да се обменят помежду си, то от това още не следва, че ние отричаме случайните и временни отклонения на действителната или пазарна цена на стоките от тази тяхна първична и естествена цена“ (т. I, стр. 105 на цит. съч.). „Цените на стоките в последна сметка се регулират от разиоските на производството, а не, както често твърдят, от отношението между предлагането и търсенето“ (т. II, стр. 253).

Лорд Лодердал изследва измененията на разменната стойност, изхождайки от закона за предлагането и търсенето или за редкостта и изобилието по отношение на търсенето. Според него стойността на един предмет може да се увеличава, когато количеството му се намалява или когато търсенето му се увеличава; тя може да се намалява, когато се увеличава количеството или се намалява търсенето. По такъв начин стойността на предмета може да се изменя под

* Рикардо определя, както е известно, стойността на стоката чрез „количеството труд, необходим за нейното изготвяне“. Но формата на размяна, господстваща при всяко стоково производство, а следователно и при капиталистическия начин на производство, довежда до изразяване на тази стойност не пряко, в количество труд, а в количество на някаква друга стока. Стойността на стоката, изразена в определено количество друга стока (ще бъдат ли това пари или не — все едно), се нарича у Рикардо относителна стойност. — Ф. Е. (Бележка на Енгелс към немското издание от 1885 г.)

влияние на осем различни причини, а именно: четири причини, отнасящи се до самия предмет, и четири причини, отнасящи се до парите или до всяка друга стока, която служи за мярка на неговата стойност. Ето как Рикардо опровергава тоя възглед:

„Произведенията, които са *монопол* на отделно лице или компания, изменят своята цена съгласно закона, който бе изложен от лорд Лодердал: тя се намалява, ако продавачите увеличават тяхното количество, и се повишава съобразно с усилване на търсенето им от страна на купувачите. Тяхната цена не се намира в никаква необходима връзка с тяхната естествена стойност. Що се отнася пък до цената на стоките, които представляват предмет на конкуренция и чето количество може да бъде увеличено в умерена степен, то тя в крайна сметка зависи не от отношението между търсенето и предлагането, а от увеличението или намаляването на разносните за тяхното производство“ (т. II, стр. 259).

Ние предоставяме на самия читател да сравни точния, ясен и прост език на Рикардо с риторическите упражнения, към които прибегва г-н Прудон за определяне на относителната стойност чрез работното време, изразходвано за производството.

Рикардо ни показва действителното движение на буржоазното производство — движение, което конституира стойността. Г-н Прудон се абстрахира от това действително движение и се мъчи да избреги нови начини за преустройство на света по нова уж формула, която представлява само теоретичен израз на реалното движение, така добре изложено от Рикардо. Рикардо взема за отправна точка съвременното общество, за да ни покаже по какъв начин то конституира стойността; г-н Прудон взема за отправна точка конституираната стойност, за да установи нов социален свят с помощта на тази стойност. Според г-н Прудон конституираната стойност трябва да се върти в кръг и отново да стане конституиращо начало по отношение на света, вече напълно конституиран именно по този начин на оценка. За Рикардо определянето на стойността чрез работното време е закон на разменната стойност; за г-н Прудон то е синтез на потребителната и разменната стойност. Теорията на стойността на Рикардо е научно тълкуване на съвременния икономически живот; теорията на стойността на г-н Прудон е утопично тълкуване на теорията на Рикардо. Рикардо констатира истинността на своята формула, извеждайки я от всички икономически отношения и обяснявайки с неяна помощ всички явления, даже онези, които на пръв поглед изглежда, че ѝ противоречат, както напр. рентата, натрупването на капитали и отношението на работната заплата към печалбата; именно това прави неговата теория научна система. Г-н Прудон, който отново — и при това само чрез свършено произволни хипотези — е открил тази формула на Рикардо, е принуден след това да търси отделни икономически факти, които той изопа-

чава и фалшифицира с цел да ги представи като примери, като съществуващи вече приложения, като начало на реализация на неговата преобразователна идея. (Виж нашия § 3 „Приложение на конституираната стойност“.)

Да преминем сега към изводите, които г-н Прудон прави от конституираната (от работното време) стойност.

— Дадено количество труд е равноценно на продукта, създаден от същото количество труд.

— Всеки трудов ден е равностоеен на друг трудов ден, т. е. взет в равно количество, трудът на един работник е равностоеен на труда на друг работник: между тях няма качествена разлика. При равно количество труд продуктът на единия се разменя с продукта на другия. Всички хора са наемни работници, при това работници, които получават еднаква заплата за еднакво работно време. Размяната се извършва върху началата на пълното равенство.

Представяват ли тези заключения естествени, строги следствия на „конституираната“, т. е. определената от работното време стойност?

Ако относителната стойност на стоката се определя от количеството труд, необходим за нейното производство, то оттук от само себе си следва, че относителната стойност на труда или работната заплата също така се определя от количеството труд, необходим за произвеждането на самата работна заплата. Работната заплата, т. е. относителната стойност или цената на труда, се определя следователно от количеството труд, нужен за производството на всичко онова, което е необходимо за поддържане живота на работника.

„Намалете разноските на производството на шапки и тяхната цена в края на краищата ще се намали до равнището на тяхната нова естествена цена, макар че търсенето би могло да се удвои, утрои или учетвори. Намалете — чрез понижаване на естествената цена на храната и облеклото, които служат за поддържане на живота — разноските за издръжката на хората и работната заплата в края на краищата ще спадне, въпреки че търсенето на работна ръка може да се увеличи значително.“ (т. II, стр. 253).

Разбира се, езикът на Рикардо е циничен до крайност. Да се поставят на една дъска разноските за производство на шапки и разноските за издръжката на човека — това значи да превърнем човека в шапка. Но не крещете много за цинизъм! Цинизмът се заключава в нещата, а не в думите, които изразяват тези неща. Френските писатели като напр. господата Дроз, Бланки, Роси и др. си доставят невинното удоволствие да доказват своето превъзходство над английските икономисти чрез показване благоприличието на „хуманния“ език; но ако те изтъкват цинизма на езика в упрек на Рикардо и на неговата школа, те правят това само защото им е не-

приятно да видят как се изобразяват в цялата тяхна груба голола съвременните икономически отношения и се разобличават по този начин тайните на буржоазията.

Резюмираме: Трудът, който сам по себе си е стока, се измерва като такъв с количеството труд, който е необходим за производството на труда-стока. А какво е необходимо за производството на труда-стока? За това е необходимо онова работно време, което се изразходва за производството на предметите, необходими за непрекъснатото поддържане на труда, т. е. за даване на работника възможност да живее и да продължи своето поколение. Естествена цена на труда не е нищо друго освен минимумът работна заплата*. Ако пазарната цена на работната заплата се повишава над нейната естествена цена, то това се случва именно защото законът за стойността, издигнат от г-н Прудон в принцип, намира своя противовес в колебанията на отношението на търсенето към предлагането. Но минимумът на работната заплата остава въпреки това центърът, към който се стремят пазарните цени на работната заплата.

По такъв начин измерваната чрез работното време относителна стойност фатално се оказва формула на съвременното робство на работника, вместо да бъде, както желае г-н Прудон, „революционна теория“ за освобождаването на пролетариата.

Да видим сега в колко случаи използването на работното време като мерило на стойността се оказва несъвместимо със съществуващия антагонизъм на класите и с неравното разпределение на продукта на труда между неговия непосредствен производител и неговия притежател (капиталиста).

Да вземем някакъв продукт, напр. платното. Този продукт като такъв съдържа в себе си известно количество труд. Това количество

* Тезисът, че „естествената“, т. е. нормалната цена на работната сила съпада с минимума работна заплата, т. е. с еквивалента на стойността на средствата за съществуване, безусловно необходими за живота на работника и за продължаване на неговия род, бе за пръв път издигнат от мене в „Очерци към една критика на политическата икономия“ (Deutsch-Französische Jahrbücher, Париж, 1844) и в „Положението на работническата класа в Англия“. ⁴⁵ Както се вижда от гореспоменатото, Маркс прие тогава тоя тезис. От нас двамата го е заимствувал Ласал. Но макар работната заплата и да има в действителност постоянен стремеж да се приближава към своя минимум, споменатият закон все пак не е верен. Фактът, че работната сила се заплаща обикновено средно по-ниско от своята стойност, не може да измени нейната стойност. В „Капиталът“ Маркс поправил приведеното по-горе положение (параграф: „Покупко-продажба на работната сила“), а също така изяснил обстоятелствата (глава XXIII: „Общият закон на капиталистическата акумулация“), които позволяват при капиталистическото производство все повече и повече да се намалява цената на работната сила под нейната стойност. — Ф. Е. (Бележка на Енгелс към немското издание от 1885 г.).

труд ще остане неизменно, както и да се изменя взаимното положение на лицата, участвували в производството на нашия продукт.

Да вземем друг продукт: сукното, и да приемем, че неговото производство е изисквало същото количество труд, както и платното.

Като разменяме тези продукти един срещу друг, ние разменяме равни количества труд. Като разменяме равни количества труд, ние още не заставяме производителите да разменят своето взаимно положение, точно тъй, както не изменяме взаимното отношение на работниците и фабрикантите. Да се твърди, че тази размяна на продукти, чиято стойност се измерва чрез работното време, води до еднакво възнаграждение на всички производители, това значи да се предполага, че еднаквото участие в продукта е съществувало още преди извършването на размяната. Когато стане размяната на сукното срещу платно, производителите на сукно ще получат част от платното, съответствуваща на по-раншната тяхна част в сукното.

Заблудението на г-н Прудон произтича от това, че той приема за следствие онова, което в най-добрия случай не е нищо друго освен необосновано предположение.

Да минем по-нататък.

Като приемаме работното време за мерило на стойността, предполагаме ли ние поне, че работните дни са *еквивалентни* и че денят на един човек е равностоен на деня на друг? Не.

Да допуснем за момент, че денят на ювелира е равноценен на три дни на тъкача; в този случай всяко изменение на стойността на скъпоценностите по отношение на тъканите — като оставим настрана временните изменения, предизвикани от колебанията в търсенето и предлагането — може да бъде причинено само от намаляването или увеличаването на работното време, употребено от едната или другата страна в производството. Ако три трудови дни на различни работници се отнасят помежду си както 1 : 2 : 3, то всяко изменение в относителната стойност на техните продукти ще е пропорционално на същите числа — 1 : 2 : 3. По такъв начин стойността може да се измерва чрез работното време, независимо от разликата на стойността на работните дни; но за да се прилага подобно мерило, трябва да имаме сравнителна таблица на стойностите на различните работни дни; тази сравнителна таблица се установява от конкуренцията.

Струва ли един ваш трудов час колкото един мой? Този въпрос се разрешава от конкуренцията.

Конкуренцията по мнението на един американски икономист определя колко дни прост труд се съдържат в един ден сложен труд.

Не предполага ли това привеждане на дните на сложния труд към дните на простия, че за мерило на стойностите се приема именно простият труд? Обстоятелството, че за мерило на стойността служи само количеството на труда, без всяко отношение към неговото качество, предполага на свой ред, че простият труд е станал основа на промишлеността. То предполага, че различните видове труд се уравниват чрез подчиняване човека на машината или чрез крайното разделение на труда, че трудът измества човешката личност на заден план, че часовниковото махало е станало точна мярка за отношението между дейността на двама работника, също така, както то служи като мярка за скоростта на два локомотива. Затова не трябва да се говори, че един час (труд) на един човек е равностоен на един час на друг, но по-вярно ще бъде да се каже, че един човек в течение на един час е равностоен на друг човек в течение на един час. Времето е всичко, човекът — нищо; той е само възплъщение на времето. Сега не става повече дума за качеството. Количеството решава всичко: час за час, ден за ден; но това изравняване на труда не е дело на вечната справедливост на г-н Прудон; то е чисто и просто резултат на съвременната индустрия.

Във фабриката, която работи с помощта на машини, трудът на един работник почти по нищо не се различава от труда на друг: работниците могат да се различават само по количеството време, употребявано от тях за работа. Въпреки това тази количествена разлика става от известна гледна точка качествена, доколкото времето, употребявано за труд, зависи отчасти от чисто материални причини, каквито са напр. телосложението, възрастта, полът; отчасти пък от чисто отрицателните морални условия, каквито са напр. търпението, безстрастието, прилежността. Най-после, ако все пак се среща качествена разлика в труда на различните работници, това е качество от най-лошо качество, което далеч не представлява специална отличителна особеност. Ето какво в последна сметка е положението на нещата в съвременната промишленост. И върху това вече осъществено равенство на машинния труд г-н Прудон прекарва рендето на „изравняването“, което той се надява да осъществи навсякъде в „бъдни времена“.

Всички „уравнителни“ следствия, извеждани от г-н Прудон от учението на Рикардо, се основават на коренно заблуждение. Работата е там, че той смесва стойността на стоките, измервана чрез количеството на съдържащата се в тях труд, със стойността на стоките, измервана чрез „стойността на труда“. Ако тези два начина на измерване стойността на стоките изразяваха едно и също нещо, то би могло с еднакво право да се каже: относителната стойност на каквато и да е стока се измерва чрез количеството на съдържащата се в

нея труд или: тя се измерва чрез количеството труд, което може да се купи с нея; или още: тя се измерва чрез количеството труд, за което тя може да се купи. Но нещата стават далеч не така. Стойността на труда толкова малко може да служи като мярка на стойностите, колкото и стойността на всяка друга стока. Достатъчни са няколко примера, за да се изясни още по-добре казаното.

Ако една крина жито струва сега два дни труд, докато по-рано тя е струвала един, то нейната стойност нараства два пъти спрямо първоначалната ѝ величина; но тази крина жито не може да приведе в действие два пъти по-голямо количество труд, защото тя продължава да съдържа в себе си все същото количество хранителни вещества, както и по-рано. По такъв начин стойността на житото, измервана с количеството труд, употребен за неговото производство, нараства два пъти; но измервана чрез количеството труд, което може да бъде купено за нея, или чрез количеството труд, което може да я купи, тя би била още твърде далеч от удвояване. От друга страна, ако същият труд би започнал да произвежда два пъти повече дрехи, отколкото по-рано, относителната стойност на дрехите би спаднала наполовина; но въпреки това покупателната сила на това двойно количество дрехи по отношение на труда не би станала два пъти по-малка или, иначе казано, за същото това количество труд не би могло да се купи два пъти по-голямо количество дрехи; защото половината от изготвените дрехи ще оказва и в бъдеще също такава услуга на работника, както и по-рано.

По такъв начин да се определя относителната стойност на продуктите чрез стойността на труда — значи да се противоречи на икономическите факти. Това значи да се определя относителната стойност посредством друга относителна стойност, която сама първа трябва да бъде определена; това значи да се въртим в омагьосан кръг.

Няма никакво съмнение, че г-н Прудон смесва двата начина за измерване — измерването посредством работното време, необходимо за производството на някаква стока, и измерването посредством стойността на труда. „Трудът на всеки човек — казва той — може да купи стойността, която той заключава в себе си.“ По такъв начин според него известно количество труд, заключено в продукта, се равнява на възнаграждението на работника, т. е. равнява се на стойността на труда. На същото това основание той смесва разносните по производството с работната заплата.

„Какво представлява работната заплата? Това са разносните за производството на житото и т. н., това е пълната цена на всяка стока.“ Да отидем по-нататък. Работната заплата е пропорционалност на елементите, които съставят богатството“.

Какво представлява работната заплата? Това е стойността на труда.

Адам Смит понякога приема за мярка на стойността работното време, необходимо за производство на стоката, а понякога стойността на самия труд. Рикардо разкри тази грешка, като показва ясно разликата между двата начина на измерване. Г-н Прудон още повече усилва грешката на Адам Смит, като отъждествява двете понятия, които Смит поставя само редом едно с друго.

Г-н Прудон търси мерило на относителната стойност на стоките, за да намери след това правилната пропорция, в която работниците трябва да участвуват в продукта, или с други думи, за да определи относителната стойност на труда. А за определяне мерилото на относителната стойност на стоките той не е измислил нищо по-добро освен да представи за еквивалент на определено количество труд сумата продукти, създадена от него, което е равносилно на предположението, че цялото общество се състои само от работници, получаващи своя собствен продукт във вид на работна заплата. Освен това той приема за съществуващ факт равноценността на работните дни на различните работници. С една дума: той търси мерилото на относителната стойност на стоките, за да намери еднаквото възнаграждение на трудещите се, и приема за съществуващ факт равенството на заплатите, за да може, изхождайки от това равенство, да намери мерило на относителната стойност на стоките. Каква удивителна диалектика!

„Сей и следващите го икономисти сочеха, че приемайки труда за принцип и действителна причина на стойността, ние попадаме в омагьосан кръг, тъй като трудът сам подлежи на оценка и е също такава стока, както и всички други. Ще забележа с позволенieto на икономистите, че говорейки по този начин, не проявяват поразителна невнимателност. На труда се приписва *стойност* не защото той самият е стока, а защото се предполага, че той потенциално съдържа в себе си стойности. Стойността на труда е фигуративен израз, вмъкване на причината в сферата на следствието. Това е също такава фикция, както и *производителността на капитала*. Трудът произвежда, капиталът струва... Като се изразяват елиптично“, говорят за стойност на труда... Трудът, както и свободата... по своята природа е нещо неясно и неопределено, качествено определящо се само от своя обект; иначе казано, той става реалност чрез своя продукт.“

„Но защо да се настоява? Когато икономистът“ (четете: г-н Прудон) „изменя названието на нещата, *vera verum vocabula***“, той сам косвено признава своето безсилие и се отстранява от обсъждане на въпроса“ (Прудон, т. I, стр. 188).

Както видяхме, Прудон превръща стойността на труда в „действителна причина“ на стойността на продуктите, така че *работната*

* — съкратено, като се изпускат някои звена. *Ред.*

** — истински наименования на нещата. *Ред.*

заплата — официалното название на „стойността на труда“ — представлява по неговото мнение пълната цена на всяка вещ. Ето защо него го смущава възражението на Сей. В труда-стока, в тази ужасна действителност, той вижда само граматическа елипса. Значи и цялото съвременно общество, основано върху труда-стока, се опира отсега нататък само на поетическа волност, на фигуративен израз. И ако обществото поиска „да унищожи всички тези неудобства“, от които страда, то ще трябва само да отстрани неблагозвучните изрази, да измени езика; а за тая цел то трябва само да се обърне към академията и поиска ново издание на нейния речник. След всичко чуто от нас не е трудно да се разбере защо в съчинение, посветено на политическата икономия, г-н Прудон е сметнал за нужно да се впусне в дълги разсъждения за етимологията и за другите части на граматиката. Така той се впуска напр. в научно обсъждане на остарялото словообразуване на *servus** и *servage***. Тези филологически разсъждения имат дълбок езотерически*** смисъл, те съставляват съществена част от аргументацията на г-н Прудон.

Доколкото трудът**** се продава и купува, той е също такава стока, както и всички други, има следователно разменна стойност. Но стойността на труда, или трудът в качеството на стока, произвежда толкова малко, колкото стойността на житото или житото като стока служи за храна.

Трудът „струва повече или по-малко в зависимост от по-голямата или по-малка скъпотия на съестните припаси, от една или друга степен на търсенето и предлагането на работна ръка и пр. и пр.

Трудът съвсем не е „нещо неопределено“. Продава се и се купува не труд изобщо, а свършено определен труд. И ако той качествено се определя от обекта, то и обектът на свой ред се определя от специфичните качества на труда.

Доколкото трудът се продава и купува, той самият е стока. Защо го купуват? „Защото той потенциално съдържа в себе си стойност.“ Но когато казват, че еди-каква си вещ е стока, то става дума вече не за целта, поради която я купуват, т. е. не за ползата, която искат да извлекат от нея, не за работата, за която може да послужи. Тя е стока като предмет на търговията. Всички разсъждения на г-н Прудон се свеждат до следното: трудът се купува не заради непосредствено потребление. Разбира се, не — него го купуват в качество на

* — роб. *Ред.*

** — съхранявам. *Ред.*

*** — съкровен, предназначен само за посветени. *Ред.*

**** — В екземпляра, подарен от Маркс през 1876 г. на Н. Утнин, след думата „труд“ е добавено: „работна сила“. Същата тази добавка е направена във френското издание от 1896 г. *Ред.*

средство за производство, както биха купили напр. машина. Доколкото трудът е стока, той има стойност, но не произвежда. Г-н Прудон би могъл със също такава право да каже, че стоки съвсем не съществуват, тъй като всяка стока се купува само поради една или друга нейна полезност, но никога в качеството на стока като такава.

Измервайки стойността на стоките чрез труда, г-н Прудон сам смътно се догажда, че не може да не се подведе под това общо мерило и трудът, доколкото трудът има стойност и е стока. Той предчувствува също така, че това значи да се признае минимумът работна заплата за естествена и нормална цена на непосредствения труд, а следователно да се помирим със съвременния обществен строй. За да се измъкне от този фатален извод, той прави рязък завой и твърди, че трудът не е стока и не може да има стойност. Той забравя при това, че сам е приел стойността на труда за мерило, забравя, че цялата негова система е основана върху труда-стока, върху труда — предмет на търговия, който се продава, купува, разменя срещу продукти и т. н., най-после, върху труда, представляващ непосредствен източник на дохода на работника. Той забравя всичко.

За да спаси своята система, той се решава да жертва нейната основа.

Et propter vitam vivende perdere causas!*

Ние стигаме сега до ново определение на „конституираната стойност“.

„Стойността е отношение на пропорционалност между продуктите, които съставляват богатството.“

Да забележим, първо, че простият израз „относителна или разменна стойност“ съдържа вече понятието за едно или друго отношение, в което продуктите се разменят помежду си. Наричайки това отношение „отношение на пропорционалност“, вие абсолютно нищо не изменяте в относителната стойност освен името. Повишението или понижението на стойността на продукта ни най-малко не унищожава неговото свойство — да се намира в едно или друго „отношение на пропорционалност“ към другите продукти, съставляващи богатството.

Защо е този нов термин, който не внася ново понятие?

„Отношението на пропорционалност“ навежда на мисълта за много други икономически отношения: напр. за пропорционалността на производството, за правилната пропорция между търсенето и предлагането и т. н.; и за всичко това е мислил г-н Прудон, формулирайки своята дидактическа парафраза на разменната стойност.

* — И да загубиш заради живота целия жизнен корен! (Ювеновал, „Сатирици“). Ред.

Преди всичко: тъй като относителната стойност на продуктите се определя от сравнителното количество труд, употребено за производството на всеки един от тях, то в дадения случай отношението на пропорционалност означава относителното количество различни продукти, които могат да бъдат произведени в даден интервал от време и които могат поради това да се разменят един с друг.

Да видим какво извежда г-н Прудон от това отношение на пропорционалност.

На всекиго е известно, че в случаите, когато търсенето и предлагането взаимно се уравновесяват, относителната стойност на всеки продукт точно се определя от съдържащото се в него количество труд, т. е. тази относителна стойност изразява отношението на пропорционалност именно в онзи смисъл, който ние току-що установихме. Г-н Прудон преобръща с главата надолу действителния ред на нещата. Започнете с измерване на относителната стойност на продуктите чрез количеството на заключения в тях труд — казва той — и тогава търсенето и предлагането несъмнено ще дойдат в равновесие. Производството ще съответствува на потреблението, продуктите винаги ще се обменят безпрепятствено, техните пазарни цени ще изразяват точно тяхната истинска стойност. Вместо да каже какго всички хора: в хубаво време могат да се срещнат много хора, които се разхождат, г-н Прудон изпраща хората да се разхождат, за да им осигури хубаво време.

Онова, което г-н Прудон представя за следствие, произтичащо от априорното определение на разменната стойност чрез работното време, би могло да има място само по силата на закон с приблизително такова съдържание:

Отсега нататък продуктите трябва да се разменят в точно съответствие с изразходваното за тях работно време. Каквото и да е отношението на търсенето към предлагането, размяната на стоките винаги трябва да се извършва така, като че ли произведеното тяхно количество напълно съответствува на търсенето. Нека г-н Прудон се заеме да формулира и да проведе такъв закон; в такъв случай ние няма да искаме от него доказателства. Но ако той, напротив, желае да оправдае своята теория като икономист, а не като законодател, той ще трябва да докаже, че необходимото за производството на стоката *време* точно указва степента на нейната *полезност* и изразява нейното пропорционално отношение към търсенето, а следователно и към сумата на общественото богатство. В такъв случай при продажбата на продукти по цена, равна на разноските за тяхното производство, предлагането и търсенето винаги ще се намират в равновесие, тъй като се предполага, че разноските на производството изразяват истинското отношение на предлагането към търсенето.

Г-н Прудон действително се стареа да докаже, че работното време, необходимо за производството на продукта, изразява истинското му отношение към потребностите, така че нещата, за чието производство е нужно най-малко време, имат най-непосредствена полезност и така нататък в същия ред. Производството на някакъв предмет на лукс вече доказва според тази теория, че обществото има излишно време, което му дава възможност да задоволява известна необходимост от лукс.

Що се отнася до доказателството на това положение, то г-н Прудон го намира в забелязанието от него факт, че най-полезните неща изискват най-малко време за произвеждане, че обществото винаги започва от най-леките клонове на промишлеността, като постепенно преминава след това към „производството на предмети, които струват по-голямо количество работно време и съответствуват на по-висши потребности“.

Г-н Прудон заимствува от Дюноае примера на добивната промишленост — събиране на плодове, овцевъдство, лов, риболов и пр., — промишленост най-проста, която изисква най-малко разности и затова е започната от човека „още от първия ден на неговото второ сътворение“. Първият ден на неговото първо сътворение е изложен в книгата на Битието, където бог е първият промишленик в света.

В действителност работата стои съвсем другояче, отколкото мисли г-н Прудон. От самото начало на цивилизацията производството се основава върху антагонизма на съсловията, на състоянията, на класите, най-после — върху антагонизма на натрупания труд и на живия труд. Без антагонизъм няма прогрес: такъв е законът, на който се е подчинявала цивилизацията до наши дни. Досега производителните сили са се развивали благодарение на господството на класовия антагонизъм. Да се говори, че хората са могли да преминат към производството на предмети от по-висок порядък и към по-сложни клонове в промишлеността, защото всички потребности на всички работници са били задоволени — значи да се абстрахираме от антагонизма на класите и да изопачим целия ход на историческото развитие. Със същото право би могло да се каже, че през времето на римските императори мурените* са били отглеждани в изкуствени езера само поради това, че за целия римски народ е имало изобилна храна; между впрочем било е тъкмо обратното: докато римският народ не е имал необходимите средства за купуване на храна, римските аристократи, напротив, са имали достатъчно роби, за да хранят с тях своите мурени.

* Вид хищни риби, които се въдят в Средиземно море, достигали няколко метра дължина. *Бълг. ред.*

Цените на жизнените припаси почти постоянно са се увеличавали, докато цените на манифактурните продукти и на предметите на лукс почти постоянно са падали. Да вземем напр. селското стопанство: най-необходимите предмети — житото, месото и т. п. — по-скъпват, цената пък на памука, захарта, кафето и т. н. постоянно и в поразителна пропорция се намалява. Даже между самите съестни припаси, предмети на лукс, като ангинарии или аспержи струват сега сравнително по-евтино, отколкото припасите от първа необходимост. В наше време излишното се произвежда по-лесно от необходимото. Най-после, в различните исторически епохи взаимното отношение на цените не само е различно, но и противоположно. През цялото продължение на средните векове земеделските продукти са били относително по-евтини от манифактурните; в най-ново време пък между тях съществува обратно отношение. Следва ли от това, че полезността на земеделските продукти се е намалила от времето на средните векове?

Консумацията на продуктите се определя от социалните условия, в които са поставени консуматорите, а самите тези условия са основани върху класовия антагонизъм.

Памукът, картофите и ракията представляват най-разпространените предмети за потребление. Картофите породиха скрофулозата; памукът в повечето случаи измести лена и вълната, макар тези последните продукти в много отношения — напр. от чисто хигиенична гледна точка — да са много по-полезни от памука; най-после, ракията взе връх над бирата и виното, макар че по общо признание ракията като предмет за консумация се оказва отрова. В течение на цял век правителствата напразно се бориха с този европейски опиум. Икономиката победи; тя продиктува своите закони на потреблението.

Защо памукът, картофите и ракията станаха крайъгълен камък на буржоазното общество? Защото тяхното производство изисква най-малко труд и те имат вследствие на това най-ниска цена. А защо минимумът на цената обуславя максимум консумация? Може би вследствие абсолютната, вътрешната полезност на тези предмети, на тяхната способност най-добре да задоволят потребностите на работника като човек, а не на човека като работник? — Не, а защото в общество, основано на *нищетата*, най-мизерните продукти имат съдбоносното предимство да служат за потребление на широките маси от населението.

Да се говори, че тъй като най-евтините предмети имат най-широк кръг на потребление, то те притежават следователно най-голяма полезност — да се говори това сега значи да се твърди, че грамадното разпространение на ракията, което се дължи на евтиното ѝ производство, е най-убедителното доказателство за нейната полез-

ност; това значи да се говори на пролетария, че за него картофите са по-полезни от месото; това значи да се признае съществуващият ред на нещата; това значи, най-последно, заедно с г-н Прудон да бъдеш апологет на общество, което не разбираш.

В бъдещото общество, където ще изчезне антагонизмът на класите, където няма да има класи, потреблението няма да се определя от *минимума* време, необходимо за производството, а, напротив, количеството време, което ще се посвещава на производството на един или друг предмет, ще се определя от степента на полезността на този предмет.

Да се върнем обаче на тезата на г-н Прудон. Щом като работното време, необходимо за производството на предмета, не изразява степента на неговата полезност, то и разменната стойност на този предмет, предварително определена от възпътеното в него работно време, в никой случай не може да регулира правилното отношение на предлагането към търсенето, т. е. отношението на пропорционалност в оня смисъл, който му придава засега г-н Прудон.

„Отношението на пропорционалност“ между предлагането и търсенето, т. е. пропорционалното отношение на даден продукт към цялата съвкупност на производството, се установява съвсем не от продажбата на този продукт по цена, равна на разносните за неговото производство. Само *колебанията на търсенето и предлагането* указват на производителите количеството, в което следва да произведат дадена стока, за да получат в замяна на нея поне разносните на производството. И тъй като тези колебания са непрекъснати, то също така непрекъснато е и движението на прилива и отлива на капиталите в различните клонове на промишлеността.

„Само вследствие такива именно колебания се отделя тъкмо *толкова* капитал, колкото е необходимо за производството на различни стоки, за които съществува търсене, а не повече. С повишаването или намаляването на цените печалбата се повишава над или пада под общата норма, и капиталът ту се влива в известен клон на промишлеността, в който е станало такова колебание, ту се отлива от него.“ „Ако хвърлим поглед върху пазарите на големия град, ние ще забележим колко редовно се снабдяват те с местни и чуждестранни стоки в исканото количество при всички условия на променящото се търсене, зависещо от прищевките вкуса или промените в големината на населението, при което рядко имаме задръстване от твърде изобилно предлагане или извънредни скъпоти от несъответствието между търсенето и предлагането; и ние ще трябва да признаем, че принципът, който разпределя капитала между отделните производствени отрасли в точно съответстващи пропорции, проявява своето действие много по-силно, отколкото се смята обикновено.“ (Рикардо, т. I, стр. 105 и 108.)

Ако г-н Прудон признава определянето на стойността на продуктите чрез работното време, то той трябва да признае също така и това колебливо движение, което единствено прави от работното вре-

ме мерило на стойността. Конституираното „отношение на пропорционалност“ съвсем не съществува, а има само установяващо го движение.

Ние току-що видяхме в какъв смисъл може да се говори за „пропорционалността“ като следствие на определянето на стойността чрез работното време. Сега ние ще видим как това измерване на стойността с времето, наречено от г-н Прудон „закон на пропорционалността“, се превръща в закон на *диспропорционалността*.

Всяко ново изобретение, което позволява да се произвежда за един час онова, което се е произвеждало по-рано за два часа, обезценява всички еднородни продукти, които се намират на пазара. Конкуренцията принуждава производителя да продава продукта на двата часа не по-скъпо от продукта на единия час. Тя реализира закона, според който относителната стойност на продукта се определя от работното време, необходимо за неговото производство. Фактът, че работното време служи за мерило на разменната стойност, става по такъв начин закон на постоянното *обезценяване* на труда. Нещо повече. Обезценяването се разпростира не само върху стоките, изнесени на пазара, но и върху оръдията за производство — върху цялата работилница. Този факт се посочва още от Рикардо, който казва:

„Постоянно увеличавайки леснината на производството, ние постоянно намаляваме стойността на някои по-рано произведени неща“ (т. II, стр. 59).

Сисмонди отива още по-далеч. Той вижда в тази „стойност, конституирана“ от работното време, източника на всички противоречия между съвременната промишленост и търговия.

„Разменната стойност — казва той — винаги се определя в последна сметка от количеството труд, необходим за добиването на дадена вещ: не от труда, действително изразходван за нея, а от труда, който тя ще струва занаятчият при може би усъвършенствувани средства за производство. Това количество труд, макар и да не е лесно да се определи точно, винаги вярно се установява от конкуренцията... То служи като основа за пресмятанията както при поискване на цена от страна на продавача, така и при предлагане на цена от страна на купувача. Първият ще започне може би да твърди, че предметът му е струвал 10 дни труд, но ако вторият знае, че занаятчият ще може да се произвежда за 8 дни, и ако конкуренцията представи за това убедителни за двете страни доказателства, то стойността ще се сведе до 8 дни и сделката ще бъде сключена на тази цена. И продавачът, и купувачът знаят, разбира се, че предметът е полезен, че той е желан, че без нужда от дадения предмет няма възможност той да се продаде; но определянето на цената на предмета няма никакво отношение към неговата полезност“ („Очерки“ и т. н., т. II, стр. 267, брюкселско издание).

Твърде важно е да не се изпуска изпредвид обстоятелството, че стойността на един предмет се определя не от времето, в продълже-

ние на което той е бил произведен, а от *минимума* време, за което той може да бъде произведен; този минимум се установява от конкуренцията. Да предположим за момент, че е изчезнала конкуренцията и няма следователно никаква възможност да се констатира минимумът труд, необходим за произвеждането на даден продукт. Какво ще стане тогава? Достатъчно ще е да се употребят за производството на предмета 6 часа труд, за да имаме право да искаме за него по теорията на г-н Прудон 6 пъти повече, отколкото иска оня, който е изразходвал само един час за производството на същия предмет.

Вместо „отношение на пропорционалност“ ние имаме отношение на диспропорционалност, ако изобщо още говорим за каквито и да било отношения, добри или лоши.

Постоянното обезценяване на труда е само една страна, само едно от следствията на оценката на стоките чрез работното време. Със същия този начин на оценка се обяснява също така извънредното повишение на цените, свръхпроизводството и много други прояви на производствената анархия.

Но поражда ли работното време, прието за мерило на стойността, поне онова пропорционално разнообразие на продуктите, което така възхищава г-н Прудон?

Тъкмо обратното: то довежда в стокския свят до господството на същия онзи монопол с цялата негова монотонност, който, както е известно на всички и пред очите на всички, обхваща вече областта на средствата за производство. Бързо да прогресират могат още само някои клонове на промишлеността като памучната. Естествено следствие на такъв прогрес е бързото снижаване на цените на продуктите например на памучната манифактура; но съобразно с поевтиняването на памука цената на лена изпитва сравнително повишение. Какво излиза от това? Ленът се заменя от памука. По такъв начин ленът е изместен вече почти в цяла Северна Америка и вместо пропорционално разнообразие на продукти ние имаме царство на памука.

Какво остава от това „отношение на пропорционалност“? Нищо освен пожеланията на добросъвестния човек, на когото се иска стоките да се произвеждат в пропорции, позволяващи те да се продават на добросъвестни цени. Във всички времена добрите буржоа и икономистите-филантропи са обичали да изказват това невинно пожелание.

Да дадем думата на стария *Боагилбер*:

„Цената на стоките — казва той — винаги трябва да бъде *пропорционална*, тъй като само такова взаимно съгласуване им дава възможност да съществуват заедно, за да се обменят взаимно всеки момент“ (ето я Прудоновата

постоянна способност за обмяна) „и във всеки момент отново да се възпроизведат взаимно... Богатството не е нищо друго освен тази непрекъсната размяна между хората, професиите и т. н., затова би било ужасно заслепление да се търсят причините на мизерията извън прекъсванията в тези отношения — прекъсвания, причинявани от нарушаването на пропорционалността на цените.“ („Разсъждение за природата на богатствата“, издание на Дер⁴⁶.)

Да чуем също и един съвременен икономист:

„Един велик закон, който трябва да бъде приложен към производството, е законът за пропорционалността (the law of proportion), който единствен е в състояние да запази постоянството на стойността... Еквивалентът трябва да бъде гарантиран... Всички нации са се опитвали през различните епохи чрез мизогройбрийн търговски регламенти и ограничения да осъществят до известна степен този закон на пропорционалността; но присъщият на човешката природа егоизъм подбужда хората да отхвърлят цялата тази система от регламентации. Производство, поставено в съответната пропорция (proportionate production), е пълно осъществяване на истинската социално-икономическа наука.“ (У. Аткинсон. „Основни на политическата икономия“, Лондон, 1840, стр. 170—195⁴⁷).

Фит Троя!^{*} Тази правилна пропорция между търсенето и предлагането, която отново започва да става предмет на такива горещи пожелания, отдавна вече е престанала да съществува. Тя е отживяла времето си. Тя е била възможна само в онези времена, когато средствата за производство са били ограничени и размяната не е надхвърляла най-тесни рамки. С появяването на едрата промишленост правилната пропорция трябваше да изчезне и производството е принудено фатално да преминава редица непрекъснато сменяващи се състояния: процъфтяване, депресия, криза, застой, ново процъфтяване и т. н.

Тези, които подобно на Сисмонди желаят да се върнат към правилната пропорционалност на производството, запазвайки обаче всички основи на съвременното общество, са реакционери, тъй като, за да бъдат последователни, те трябва да желаят възвръщането и на всички останали условия на промишлеността през миналите времена.

Какво държеше производството в повече или по-малко правилни пропорции? Търсенето, което господствуваше над предлагането и го предшестуваше. Производството крачка по крачка следваше потреблението. Едрата промишленост, принуждавана от своите собствени средства за производство да произвежда във все по-големи и по-големи размери, не може да чака търсенето. Производството предшества потреблението, предлагането предизвиква търсенето.

В съвременното общество, в промишлеността, основана върху индивидуална размяна, анархията на производството, която е из-

* — Троя загина! — *Ред.*

точник на толкова бедствия, е в същото време източник на всеки прогрес.

И така, едно от двете:

Или вие желаете правилните пропорции на миңалите векове заедно със съвременните средства за производство и в такъв случай сте едновременно и реакционер, и утопист.

Или вие желаете прогрес без анархия; тогава, за да се запазят производителните сили, откажете се от индивидуалната размяна.

Индивидуалната размяна е съвместима само с дребната промишленост на миңалите векове и със свойствената ѝ „правилна пропорция“ или — с едра промишленост заедно с цялата нейна свита от нищета и анархия.

От всичко, което казахме, е очевидно, че определянето на стойността чрез работното време, т. е. формулата, която г-н Прудон ни представя за формула на бъдещото възвръщане, не е нищо друго освен научен израз на икономическите отношения на съвременното общество, което дълго преди г-н Прудон бе точно и ясно доказано от Рикардо.

Но принадлежи ли на г-н Прудон поне „уравнителното“ приложение на тази формула? Той ли пръв се е замислил да преобразува обществото чрез превръщане на всички хора в непосредствени работници, които си разменят равни количества труд? Има ли той право да упреква комунистите — тези хора, лишени от всякакви познания по политическа икономия, „хора твърдоглаво глупави“, „райски мечтатели“, — да ги упреква, че те не са намерили преди него това „разрешение на проблемата на пролетариата“?

Който поне що-годе е запознат с развитието на политическата икономия в Англия, той не може да не знае, че през различни времена почти всички социалисти в тази страна са правили уравнителни изводи от теорията на Рикардо. Ние бихме могли да посочим на г-н Прудон „Политическа икономия“ от Ходскин, 1827⁴⁸, съчиненията: на Уилям Томпсън, „Изследване на принципите за разпределение на богатството, спомагащи в най-висока степен за човешкото щастие“, 1824; на Т. Р. Едмъндс, „Практическа, морална и политическа икономия“, 1828⁴⁹, и т. н. и т. н., като запълним още четири страници с названия на такива трудове. Ние ще се ограничим с това, че ще дадем думата на един английски комунист, г. Брей. Ние ще направим извадки на най-главните места от неговото забележително произведение „Несправедливостите по отношение на труда и средствата за тяхното премахване“, Лидс, 1839⁵⁰, и ще се спрем достатъчно дълго на него, първо, защото Брей е още малко известен във Франция, второ, още поради това, че в произведенията на този писател ние

намерихме, както ни се струва, ключа за всички минали, настоящи и бъдещи съчинения на г-н Прудон.

„Изясняването на основните принципи е единственото средство да се достигне истината. Да се издигнем изведнаж към самия източник на произхода на правителствата. Като изследваме причините на това явление, ние ще намерим, че всяка правителствена форма, всяка социална и политическа несправедливост произтича от господстващата понастоящем социална система — от *института на собствеността в неговата съвременна форма* (the institution of property as it at present exists). Затова, за да се прекратят завинаги съществуващите несправедливости и бедствия, необходимо е да се *разруши съвременният обществен строй из основи*... Атакувайки икономистите с тяхното собствено оръжие и върху тяхна собствена почва, ние ще отнемем повода за безсмисленото дърдорене за мечтатели и доктринери, дърдорене, което те всякога са готови да подхвалят. Ако икономистите не поискат да отстъпят от тези истини и принципи, върху които са построени техните собствени аргументи, те съвсем не ще могат да опровергаат изводите, до които ние ще стигнем: като следваме този метод“ (Брей, стр. 17 и 41). „*Само трудът създава стойност* (It is labour alone which bestows value)... Всеки човек има неоспоримото право на всичко, което може да му даде неговият честен труд. Присвоявайки си плодовете на своя труд, той не извършва никаква несправедливост по отношение на другите хора, тъй като никак не нарушава техните права да действуват по същия начин... Всички понятия за висши и низши, за господари и слуги са породени от пренебрежението към основните принципи и от възникналото оттук *неравенство на имуществата* (and to the consequent rise of inequality of possessions). Докато се поддържа това неравенство, няма да има възможност нито да се изкоренят такива идеи, нито да се съборят основаните върху тях учреждения. Досега още мнозина хранят празната надежда да подобрят господстващото сега противоръчителен ред на нещата с унищожаването на *съществуващото неравенство*, без да засягат при това неговата *причина*; но ние скоро ще докажем, че правителството не е причина, а следствие, че то не създава, а, напротив, само е създадено, че, с една дума, то само представлява *резултат от неравенството на имуществата* (the offspring of inequality of possessions) и че неравенството на имуществата е неразделно свързано със съществуващата сега обществена система“ (Брей, стр. 33, 36 и 37).

„Системата на равенството има не само най-големи предимства, но и висша справедливост... Всеки човек е необходимо звено в оная верига от действия, която тръгва от идеята, за да дойде може би до производството на парче сукно. Затова от разликата на нашите склонности към едни или други професии не трябва още да се прави заключението, че трудът на един трябва да бъде възнаграден по-добре от труда на друг. Изобретателят освен заслуженото от него парично възнаграждение винаги ще получи още и дан на удивление, което извиква у нас само геният...“

По самата природа на труда и размяната висшата справедливост изисква, щото изгодите на разменящите да бъдат не само *взаимни*, но и *равни* (all exchanges should be not only mutually but they should likewise be equally benefited). Съществуват само два предмета, които хората могат да разменят помежду си, а именно: трудът и продуктите на труда. При справедлива система на размяна стойността на всички продукти би се определяла от *пълната съвкупност на разходите за тяхното производство, и равните стойности биха се обменяли винаги срещу равни стойности* (if a just system of exchanges were acted upon, the value of all articles would be determined by the entire cost of production, and equal values should always exchange for equal values). Например ако шапкар, който употребява един ден за производството на една шапка, и обувчар, който изготвя за също.

то това време чифт обувца (предполага се, че двамата употребяват суров материал с еднаква стойност), си разменят тези продукти, извлечената от тях изгода ще бъде взаимна и същевременно равна. Тук изгодата на едната страна не може да бъде загуба за другата, тъй като двете са дали еднакво количество труд и са употребили материали с еднаква стойност. Но ако при същите тези предположени по-горе условия шапкарят би придобил *два* чифта обувца срещу *една* шапка, то очевидно е, че размяната би била несправедлива. Шапкарят би лишил обуварят от един ден труд и постъпвайки по този начин при всяка размяна, би придобил срещу своя *полугодишен* труд продукта на *цяла година* труд на друго лице. Досега ние постоянно следвахме тази във висша степен несправедлива система на размяна; *работниците са отделили* на капиталиста труда на цяла година в замяна на един ден труд и постъпвайки по този начин при всяка размяна, би придобил срещу своя *полугодишен* труд продукта на *цяла година* труд на друго лице. Именно от тук, а съвсем не от предполагаемия неравенство на физическите и умствените сили на индивидите е произлязло неравенството на богатството и на властта. Неравенството в размяната, разликата на цените при покупките и продажбите може да се запази само при условие че капиталистите винаги ще останат капиталисти, а работниците — работници; едните — класа на тирани, другите — класа на роби... Тази сделка между капиталистите и работниците ясно показва, че за седмичния труд на работника капиталистите и собствениците му дават само част от богатството, което те са получили от него в течение на изминалата седмица, следователно те удържат от работника *нещо*, като не му дават срещу това *нищо* (nothing for something)... Цялата сделка между работника и капиталиста се оказва просто комедия; в действителност най-често това не е нищо друго освен нагъл, макар и *законен грабеж* (the whole transaction between the producer and the capitalist is a mere farce it is in fact in thousands of instances, no other than a barefaced though legalised robbery)" (Брей, стр. 45, 48, 49 и 50).

„Печалбата на предприемача винаги ще бъде загуба за работника дотогава, докато размяната между тях остава неравна; а размяната ще може да стане равна, докато обществото се дели на капиталисти и производители, при които последните живеят от своя труд, докато първите живеят от печалбите от чуждия труд...“

Ясно е — продължава г-н Брей, — че каквато и форма на управление ние да установим... колкото и да проповядваме в името на нравствеността и братската любов... взаимността е несъвместима с неравенството на размяната. Като източник на неравенството на състоянията неравенството на размяната е тайният враг, който ни изяжда.“ („No reciprocity can exist where there are unequal exchanges. Inequality of exchanges, as being the cause of inequality of possessions, is the secret enemy that devours us“) (Джей, стр. 51 и 52).

„Като изследвам целта и задачите на обществото, аз стигам до заключение, че не само всички хора трябва да се трудят, за да имат възможност взаимно да си разменят продукти, но че трябва да се разменят равни стойности срещу равни стойности. По-нататък, за да не може печалбата на един да представява загуба за друг, стойността трябва да се сподели от разносните на производството. Ние видяхме обаче, че при съществуващия социален строй печалбата на капиталистите и богатите винаги е загуба за работниците, ние видяхме също така, че този резултат е неизбежен и че при всички форми на управление бедният ще бъде отдаден на произвола на богатия, докато съществува неравенството на размяната. А равенство на размяната може да бъде осигурено само от такъв социален строй, при който трудът би се признавал за общозадължителен... Равенството на размяната би предизвикало постепенно преминаване на богатствата от ръцете на съвременните капиталисти в ръцете на работническата класа.“ (Брей, стр. 53—55.)

„Докато остава в сила тази система на неравенството на размяната, производителите винаги ще бъдат също така бедни, невежи и претрупани с работа, както и сега, даже ако биха били отменени всички правителствени данъци и всички налози... Само пълното изменение на системата, само въвеждането на равенство на труда и на размяната може да подобри този строй и да осигури на хората истинско равенство на правата... За производителите е достатъчно едно усилне — а именно от тях трябва да изхождат всички усилия за тяхното собствено спасение — и техните вериги ще бъдат завинаги разбити... В качеството на цел политическото равенство е грешка, но то се оказва също грешка и в качеството на средство. (As an end, the political equality is there a failure, as a means, also, it is there a failure).“

При равенство на размяната печалбата на един не може да бъде загуба за друг, защото всяка размяна е тогава просто *пренасяне* на труда и богатството, което не изисква никаква жертви. По такъв начин при господството на социална система, основана върху равенството на размяната, производителът може да се обогати и посредством спестявания, но неговото богатство ще бъде само натрупан резултат на неговия собствен труд. Той може да разменя своето богатство или да го подарява на други, но прекратил работата, той няма да има възможност да остане богат повече или по-малко продължително време. С установяването на равенство на размяната богатството губи присъщата му сега способност да се възобновява и възпроизвежда, така да се каже, от само себе си: то няма да бъде вече в състояние да попълва загубите, които му напася потреблението, тъй като веднаж изразходвано, богатството е завинаги загубено и може да бъде възпроизведено само от нов труд. При равенство на размяната не може повече да съществува онова, което ние наричаме сега *печалби и лихви*. Както производителите, така и лицата, заети с разпределението, ще получават еднакво възнаграждение и стойността на всеки произведен и доставен на потребителя продукт ще се определят от общата сума на техния труд.“

Принципът на равенството на размяната трябва следователно по самата си природа да доведе до *всеобщност на труда*“ (Брей, стр. 67, 88, 89, 94 и 109—110).

След като опровергава възраженията на икономистите срещу *комунизма*, г-н Брей продължава:

„Ако, от една страна, за успешното осъществяване в нейната съвършена форма на социална система, основана върху общността, е необходимо изменение на човешкия характер; ако, от друга страна, съществуващият строй не дава нито удобства, нито възможност за такова изменение на характера и за подготвяне на хората за по-добър от всички нас еднакво желан ред, то оттук е ясно, че редът на нещата необходимо трябва да остане такъв, какъвто е, ако не бъде открит и приложен преходен обществен строй — процес, принадлежащ както към съвременната, така и към бъдещата система, основана върху общността, — преходно състояние, в което обществото би навлязло с всички свои изстъпления и безумства, за да излезе впоследствие от него обогатено с качества и свойства, които представляват необходимо условие на комунистическата система.“ (Брей, стр. 134.)

„За целия този преходен процес би била необходима най-простата форма на кооперация... Разносите на производството при всички обстоятелства биха определяли стойността на продукта и равните стойности постоянно биха се разменяли срещу равни стойности. Ако едно лице би работило една седмица, а друго само половината от това време, то възнаграждението на първото би являвало два пъти възнаграждението на второто, но това являвление не

заплата не би било получено от единия във вреда на другия; загубите на последния по никакъв начин не биха отишли в полза на първия. Всеки би разменял: лично получената от него работна заплата срещу предмети с еднаква на нея стойност и изгодите, получени от едно лице или от един клон на промишлеността, в никой случай не биха представлявали загуби за друго лице или за друг клон на промишлеността. Трудът на всяко лице би бил *единствената мярка* на неговата печалба или на неговата загуба . . .

. . . Количеството на различните нужни за потребление продукти, относителната стойност на всеки предмет в сравнение с другите (броят на работниците, които се изискват от различните отрасли на труда), с една дума, всичко, огласящо се до общественото производство и разделение, би се определяло посредством общите и местни кантори (boards of trade). Приложени към цялата нация, тези изчисления биха се извършвали със също тъй малка загуба на време и със същата леснина, с каквато те се извършват при съществуващата система от частните дружества . . . Както и при съществуващия строй личностите биха се групирали тогава в семейства, семействата — в общини . . . Даже разделението на населението на градско и селско, колкото и да е вредно такова разделение, не би било унищожено изведнаж. Всяка личност би запазила в тази асоциация предоставената ѝ сега пълна свобода да натрупва колкото си иска и да употребява своите спестявания, както си иска . . . Нашето общество би било, така да се каже, голямо акционерно дружество, съставено от безкраен брой малки акционерни дружества, които биха се трудили, произвеждали и разменяли своите продукти на основата на най-пълно равенство . . . Нашата нова система от акционерни дружества, бидейки само отстъпка, направена на съвременното общество с цел да се премине към комунизма, позволява съвместното съществуване на *индивидуалната собственост* върху продуктите с *общата собственост* върху производителните сили; тя поставя съдбата на всяка личност в зависимост от нейната собствена дейност и ѝ дава равен дял в изгодите, получавани от природата и от успехите на техниката. Затова такава система може да бъде приложена към обществото в неговото съвременно състояние и може да го подготви за по-нататъшни изменения.“ (Брей, стр. 158, 160, 162, 168, 194 и 199).

Ние ще отговорим само с няколко думи на г-н Брей, който измести независимо от нас и даже против нашата воля г-н Прудон, с тази обаче разлика, че г-н Брей не само не представя предлаганите от него мерки за последна дума на човечеството, но ги смята пригодни само за епохата, преходна между съвременното общество и комунистическата система.

Работният час на Петър се разменя срещу работния час на Павел. Ето основната аксиома на г-н Брей.

Да предположим, че Петър е работил 12 часа, а Павел само 6 часа; в такъв случай Петър може да размени с Павел само 6 часа срещу 6 часа, а останалите 6 часа ще останат у него в запас. Какво ще направи той с тези часове?

Или съвсем нищо няма да направи и по този начин 6-те работни часа са пропаднали за него, или той няма да работи други 6 часа, за да възстанови равновесието, или най-после — и това за него е последният изход — той ще даде тези ненужни за него 6 часа на Павел като добавка към останалите.

И така, какво в края на краищата печели Петър в сравнение с Павел? Работни часове? Не. Той печели само часове на безделие, той ще бъде принуден нищо да не прави в течение на 6 часа. За да бъде това ново право на безделие не само търпиво, но още и скъпено, бъдещото общество трябва да вижда в леността най-голямо щастие, да смята труда за тежко бреме, от което трябва да се избави на всяка цена. И — за да се върнем на нашия пример — поне тези часове на безделие да бяха за Петър действителна печалба! Ни най-малко. Павел, който започва да работи 6 часа, стига чрез равномерна и правилна работа до същия резултат, както и Петър, който започва с извънреден труд. Всеки ще иска да бъде Павел, ще възникне конкуренция на леността, за да се постигне положението на Павел.

И така, какво ни донесе размяната на равни количества труд? Свърхпроизводство, обезценяване, извънреден труд, следван от застой, с една дума, всички съществуващи в съвременното общество икономически отношения, с изключение на конкуренцията на труда.

Но не, ние грешим. Съществува още едно средство за спасение на новото общество, обществото на петровци и павловци. Петър сам ще консумира продукта на своя 6-часов труд. Но щом като Петър може да произвежда, без да прибегва до размяна, то той няма нужда и да произвежда за размяна, а с това се разрушават всички предположения за общество, основано върху разделението на труда и размяната. Равенството на размяната би било спасено само с прекратяването на всякаква размяна: Павел и Петър биха се превърнали в робинзоновци.

И така, ако даже предположеното общество се състои от непосредствени работници, то размяната на еднакво количество работни часове е възможна само при условие на предварително споразумение относно броя на часовете, необходими за материалното производство. Но такова споразумение е отричане на индивидуалната размяна.

Ние ще стигнем до същото заключение, ако вместо разпределението на произведените продукти вземем за отправна точка самия акт на производството. В едрата промишленост Петър не може произволно да определя времето на своя труд, тъй като без съдействието на всички останали петровци и павловци, които влизат в състава на работилницата, неговият труд няма значение. С това най-добре се обяснява упоритото противодействие на английските фабриканти на *била десетчасовия работен ден*. Те много добре знаеха, че намаляването с два часа на работното време на жените и децата⁵¹ ще повлече след себе си също такова съкращаване на

труда на възрастните. Самата природа на едрата промишленост изисква еднакво за всички работно време. Онова, което днес е резултат от действието на капитала и на конкуренцията между работниците, утре с отстраняването на отношението на труда към капитала ще се постига чрез споразумение, основано върху отношението на сумата на производителните сили към сумата на съществуващите потребности.

Но такова споразумение е смъртна присъда на индивидуалната размяна; значи ние отново стигаме до нашия пръв резултат.

Строго казано, няма размяна на продукти, но има размяна на участващите в производството видове труд. От начина на размяната на производителните сили зависи и начинът на размяната на продуктите. Изобщо начинът на размяната на продуктите съответствува на формата на производството. Изменете тази последната и изменението на формата на размяна ще се яви като следствие. Също така и в историята на обществата ние виждаме, че начинът на размяна на продуктите се определя от начина на тяхното производство. Индивидуалната размяна също съответствува на определен начин на производство, който на свой ред съответствува на антагонизма на класите. Затова без класов антагонизъм не може да има и индивидуална размяна.

Но съвестта на честните буржоа се отказва да признае този очевиден факт. Докато човек остава буржоа, той не може да не вижда в тези отношения, основани върху антагонизма, царство на хармонията и вечната справедливост, която не позволява на никого да се издига за сметка на другите. По мнението на буржоата индивидуалната размяна може да съществува без антагонизъм на класите, за него тези две явления нямат нищо общо помежду си. Индивидуалната размяна, каквато си я представлява буржоата, има твърде малка прилика с индивидуалната размяна, която съществува в действителност.

Г-н Брей издига *илюзията* на честния буржоа в *идеал*, който той би желал да осъществи. Като очиства индивидуалната размяна, като отстранява от нея всички съдържатели се в нея елементи на антагонизъм, той си въобразява, че е намерил „*уравнителното*“ отношение, което следва да се въведе в общественния живот.

Г-н Брей не подозира, че това *уравнително* отношение, този *коригиращ идеал*, който той би желал да въведе в света, не е нищо друго освен отражение на съществуващия свят и че следователно е абсолютно невъзможно да се преустрои обществото върху основа, която не е нищо повече освен неговата собствена разкрасена сянка. Колкото повече тази сянка се облича в плът, толкова по-ясно става,

че вместо рисуващото се в мечтите преобразено общество се появява само тялото на съвременното общество*.

§ III. ПРИЛОЖЕНИЕ НА ЗАКОНА ЗА ПРОПОРЦИОНАЛНОСТТА НА СТОЙНОСТТА

А. Пари

„Златото и среброто бяха първите стоки, стойността на които стигна до конституиране.“

И така, златото и среброто се оказват първите приложения на „стойността, конституирана“ от . . . г-н Прудон. А тъй като г-н Прудон конституира стойността на продуктите, като я определя със сравнителното количество труд, съдържащ се в тези продукти, то на него му оставаше само да докаже, че *колебанията* в стойността на златото и среброто винаги се обясняват с *колебанията* в количеството труд, необходим за тяхното производство. Но г-н Прудон не мисли за това. Той говори за златото и среброто като пари, а не като стока.

Цялата му логика, ако изобщо тук има логика, се ограничава с това, че той разпростира свойството на златото и среброто да служат като *пари* върху всички стоки, чиято стойност може да се измерва чрез работното време. Разбира се, в целия този фокус има повече наивност, отколкото злоумисъл.

Тъй като стойността на даден полезен предмет се измерва с необходимото за неговото производство работно време, той винаги може да бъде разменен. Доказателство за това ние виждаме в златото и среброто, които се намират в желаните от мен условия на „разменяемост“ — се провиква г-н Прудон. Значи златото и среброто представяват стойност в нейния конституиран вид, т. е. възплъщение на идеята на г-н Прудон. Той е безкрайно щастлив в избора на своя пример. Освен че златото и среброто са стоки, чиято

* Теорията на г-н Брей, както и всяка друга теория, също намери привърженици, излъгани от нейния външен вид. В Лондон, в Шефилд, в Лидс и в много други градове в Англия бяха основани equitable-labour-exchange-bazars (базари за справедлива размяна на продуктите на труда). След като погълнаха значителни капитали, всички тези базари претърпяха скандален банкрут. Това завинаги уби охотата към такива: предупреждение за г-н Прудон! (*Бележка на Маркс.*)

Както е известно, г-н Прудон не се възползува от това предупреждение. В 1849 г. той сам се опита да уреди разменна банка в Париж. Но тази банка претърпя крах даже преди да започне редовно да действа. Съдебното преследване срещу г-н Прудон засенчи този крах. — Ф. Е. (*Добавка на Енгелс към немското издание от 1885 г.*)

стойност, както и на всички други стоки, се измерва чрез количеството на труда — те имат още свойството да служат като всеобщо средство за размяна — т. е. да бъдат пари. Затова, като се вземат златото и среброто за приложение на „стойността, конституирана“ от работното време, няма нищо по-лесно да се докаже, че всяка стока, чиято стойност ще бъде определена (конституирана) чрез работното време, ще може да бъде винаги разменена, ще стане пари.

В ума на г-н Прудон възниква съвършено простият въпрос: защо златото и среброто се ползват с привилегията да служат като тип на „конституираната стойност“?

„Специалната функция, която обичаят е дал на скъпоценните метали — да служат като средство за обръщение, — е функция напълно условна и всяка стока би могла да я изпълнява също така основателно, макар може би и с по-малко удобства; това се признава от икономистите и могат да се посочат достатъчно подобни примери. Но коя е причината на тази привилегия да служат като пари, от която се ползват изобщо металите, и как се обяснява тази специализация на функциите на парите, която няма аналогия в политическата икономия? . . . Не може ли да се възстанови оня ред от явления, от който парите са били очевидно изтръгнати, и по този начин да се сведат те (парите) до технии истински принцип?“

Формулирайки въпроса по такъв начин, г-н Прудон вече предпоставя парите. Преди всичко той би трябвало да се запита, защо размяната в своята съвременна форма изисква, така да се каже, индивидуализация на разменната стойност, изразила се в обособяването на специално средство за размяна? Парите не са предмет, а обществено отношение. Защо отношението, наричано пари, както и всяко друго икономическо отношение, като разделението на труда и пр., е производствено отношение? Ако г-н Прудон би си съставил ясна представа за това отношение, парите не биха му се стрували изключение, откъснат член от неизвестна или тепърва подлежаща на откриване редица.

Той би намерил, напротив, че това отношение е само едно от звената на цяла верига други икономически отношения, с която то поради това е много тясно свързано; той би признал, че това отношение съответствува на определен начин на производство точно така, както му съответствува индивидуалната размяна. А какво прави той? Той започва с това, че отделя парите от цялата съвкупност на съвременния начин на производство, за да ги направи впоследствие пръв член на въображаемата редица, която тепърва трябва да се открие.

Веднаж призната необходимостта от специално средство за размяна, т. е. необходимостта от пари, остава само да се изясни защо тази особена функция се е паднала на златото и среброто, а не на някаква друга стока. Този въпрос е второстепенен и неговото обяс-

нение трябва да се търси не в общата връзка на производствените отношения, а в специфичните материални свойства на златото и среброто. Оттук е ясно, че ако в този случай икономистите са „излезли извън пределите на своята наука и са заговорили за физика, механика, история и пр.“, както ги упреква г-н Прудон, то те са направили само това, което са били длъжни да направят. Въпросът лежи извън областта на политическата икономия.

„Онова, което не е видял и не е разбрал нито един икономист — казва г-н Прудон, — това е икономическата причина, създава за скъпоценните метали привилегиата, с която те се ползват.“

Г-н Прудон е видял, разбрал и завещал на потомството тази икономическа причина, която никой — и то съвсем основателно — не е видял и не е разбрал.

„Никой не е забелязал именно факта, че от всички стоки златото и среброто са първите стоки, стойността на които е била конституирана. През патриархалния период златото и среброто представляват още предмет на търговия, разменят се още на кюлчета, но вече с очевиден стремеж към прособлаване и със забележимо предпочитание. Малко по малко суверените овладяват скъпоценните метали и поставят върху тях своя печат; тази именно суверенна санкция поражда парите, т. е. стоката по предимство, стока, която запазва определена пропорционална стойност при всички сътресения на пазара и се приема при всички плащания... Отличителната черта на златото и среброто произлиза, повтарям, от това, че благодарение на своите метални свойства, на трудното добиване, а главно на намесата на държавната власт, те в качеството на стоки рано са придобили устойчивост и автентичност.“

Да се говори, че от всички стоки златото и среброто са били първите стоки, чиято стойност е била конституирана — това значи, както се вижда от гореизложеното, да се каже само, че златото и среброто първи са станали пари. Ето великото откритие на г-н Прудон, ето истината, която никой преди него не е знаел.

Ако г-н Прудон е искал с това да каже, че времето, необходимо за производството на златото и среброто, е било известно по-рано от времето, необходимо за производството на други стоки, то това пак би било едно от онези предположения, с които той така щедро дарява своите читатели. И ако ние бихме желали да се придържаме към тази патриархална ерудация, ние бихме съобщили на г-н Прудон, че преди всичко е било установено времето, необходимо за производство на предмети от първа необходимост, като напр. желязото и пр. Ние и не говорим за класическия лък на Адам Смит.

Но как г-н Прудон може след всичко това да говори още за конституиране на стойността, въпреки че нито една стойност не може да се конституира отделно? Стойността се конституира не от времето, необходимо за производството на даден продукт отделно, а

пропорционално на количеството на всички други продукти, които биха могли да бъдат произведени в същия промеждутък от време. По такъв начин конституирането на стойността на златото и среброто предполага вече предварителното конституиране стойността на цяла маса други продукти.

Следователно не стоката е станала „конституирана стойност“ във вид на злато и сребро, а, напротив, „конституираната стойност“ на г-н Прудон е станала — във вид на злато и сребро — пари.

Да разгледаме сега по-отблизо *икономическите причини*, на които златото и среброто дължат по мнението на г-н Прудон предимството да бъдат издигнати благодарение на конституирането на тяхната стойност в ролята на пари преди другите стоки.

Тези икономически причини са: „явната тенденция към господство“, „забележимото предпочитание“, достигнато още „в патриархалния период“, и други словесни изрази на същия факт, които само увеличават нашето затруднение, тъй като благодарение на нарастването на броя на случаите, привеждани от г-н Прудон за обяснение на факта, се увеличава броят на фактите, които изискват обяснение. Но г-н Прудон не е изчерпал още всички така наречени икономически причини. Ето причината с най-голяма, непреодолима сила:

„Суверенната санкция поражда парите. Суверените овладяват златото и среброто и поставят върху тях своя печат.“

И така произволът на управниците по мнението на г-н Прудон е решаващата причина в областта на политическата икономия!

Наистина трябва да нямаш никакви исторически познания, за да не знаеш факта, че във всички времена суверените са били принудени да се подчиняват на икономическите условия и никога не са могли да им диктуват законите. Както политическото, така и гражданското законодателство винаги само е изразявало, протоколирало изискванията на икономическите отношения.

Суверенът ли е завладял златото и среброто, за да направи от тях с поставянето на своя печат всеобщи средства за размяна, или, напротив, тези всеобщи средства за размяна са овладели суверените, заставяйки ги да поставят върху тях своя печат и да им дадат политическа санкция?

Щемпелът, който са слагали и слагат на среброто, говори не за неговата стойност, а за неговото тегло. Устойчивостта и автентичността, за които говори г-н Прудон, се отнасят само до пробата на монетата и тази проба показва колко метал се съдържа в нея.

„Единствената вътрешна стойност на една сребърна марка* — казва Волтер с обикновения за него здрав смисъл — е една сребърна марка, половин

* — стара френски монета. — *Бълг. ред.*

„Фунт сребро с тегло 8 унци. Само теглото и пробата създават тази вътрешна стойност.“ (Волтер, „Система на Ло“⁵².)

Но въпросът: колко струва една унция злато или сребро? — все още остава неразрешен. Ако на кашмира от магазина „Гран Колбер“ би се поставило фабрично клеймо с надпис „чиста вълна“, то подобно фабрично клеймо още нищо не би ни казало за стойността на кашмира. Нам все още би ни оставало да научим колко струва вълната.

„Френският крал Филип I — казва г-н Прудон — примеси в турнуаската либра на Карл Велики $\frac{1}{3}$ лигатура, въобразявайки си, че като има монополното право да сече монети, може да постъпва с тях, както постъпва със своите стоки всеки търговец-монополист. Какво всъщност представлява тази фалшификация на монетите, за която вечно упрекват Филип I и неговите наследници? Съображение твърде основателно от гледна точка на търговската рутина и съвършено лъжливо от гледна точка на икономическата наука, а именно: тъй като стойността се регулира от търсенето и предлагането, то може да се повиши оценката, а по този начин и стойността на продуктите било като се създаде изкуствена рядкост, било като се монополизират тяхното производство; и това е така вярно по отношение на златото и среброто, както и по отношение на житото, виното, маслото или тютюна. А междувременно, едва-що се разкрило мошенничеството на Филип, неговите монети паднали до своята истинска стойност и той загубил всичко онова, което се надявал да спечели за сметка на своите поданици. Същата съдба постигна и всички аналогични опити.“

Първо, много и много пъти бе вече доказано, че когато владетелят се решава да подправи монетите, то именно той губи от това. Онова, което се печели един път при първата емисия, се губи след това всеки път, когато фалшифицираните монети му се връщат във вид на данъци и пр. Но Филип I и неговите наследници са умеели повече или по-малко да се предпазят от тази загуба, тъй като след като са пускали в обръщение подправената монета, те веднага са бързали да издадат заповед за всеобщо пренасичане на монетите по стария образец.

Освен това, ако Филип I действително би разсъждавал като г-н Прудон, то неговото разсъждение съвсем не би било така добро „от търговска гледна точка“. Нито Филип I, нито г-н Прудон проявяват големи търговски способности, като си въобразяват, че стойността на златото или на каквато и да е друга стока може да бъде изменена поради единствената причина, че стойността се определя от отношението на предлагането към търсенето.

Ако крал Филип би заповядал да наричат една крина жито две крини, той би бил мошенник. Той би излъгвал всички, които получават рента, всички хора, на които би предстояло да получат по сто крини жито; по негова милост вместо 100 крини те биха получили само по 50. Предположете, че кралят е дължал на някого 100 крини жито;

той би могъл в дадения случай да заплати само 50. Но в търговията такива 100 криии не биха стрували повече от 50. Промяната на названието не изменя нещата. Нито търсенето, нито предлагането на житото няма да се намали и няма да се увеличи само от промяната на името. Затова щом отношението на предлагането към търсенето няма да се измени въпреки тази промяна на името, то и цената на житото също няма да претърпи никакво действително изменение. Когато говорят за търсене и предлагане, то под това разбират търсене и предлагане на нещата, а не на техните названия. Филип I не е създавал злато и сребро, както излиза от думите на г-н Прудон, той е създавал само название на монетите. Представете своите френски кашмири за азиатски, и твърде възможно е, че вие ще успеете да излъжете 1 или 2 купувачи, но щом като измамата се открие — цената на вашите така наречени азиатски кашмири ще падне до цената на френските. Поставяйки лъжливи печати върху златото и среброто, Филип I можеше да лъже хората само до онази минута, докато неговата измама не е била открита. Като всеки друг дребен търговец той е мамил своите клиенти с лъжливо обозначение на стоките; но това е можело да продължава само известно време. Рано или късно той е трябвало да изпита неумолимостта на законите на търговията. Това ли е искал да докаже г-н Прудон? Не, не това. По неговото мнение не търговията, а суверенът дава на парите тяхната стойност. А какво е доказал той в действителност? Че търговията е по-силна от суверена, че суверенът заповядва на марката да стане отсега нататък две марки, а търговията продължава да твърди, че тези две нови марки струват не повече от една стара марка.

Но всичко това не придвижва нито крачка въпроса за стойността, определяна от количеството на труда. Все още остава да се реши, определя ли се стойността на тези две марки — които отново са се превърнали в една предишна марка — от разноските на производството или от закона за търсенето и предлагането?

Г-н Прудон продължава:

„Следва даже да се забележи, че ако вместо подправяне на монети кралят би могъл да удвои тяхната маса, разменната стойност на златото и на среброто веднага би паднала на половина все по тази същата причина на пропорционалността и равновесието.“

Ако е правилен този възглед, споделян от г-н Прудон и другите икономисти, той говори само в полза на тяхната теория за търсенето и предлагането, а съвсем не в полза на пропорционалността на г-н Прудон. И наистина, каквото и количество труд да се съдържа в удвоената маса злато и сребро, тяхната стойност би паднала на половина, ако търсенето остане неизменно при удвоеното предлагане.

Или този път „законът за пропорционалността“ случайно съвпада с така презириания закон за търсенето и предлагането? В действителност тази истинска пропорционалност на г-н Прудон е до такава степен еластична, подложена на толкова вариации, комбинации и пермутации, че лесно може да съвпадне понякога и с отношението на предлагането към търсенето.

Да приписваш „на всяка стока ако не фактическа, то поне юридическа способност за размяна“ и да се позоваваш при това на ролята на златото и среброто — значи да не разбираш тази роля. Златото и среброто имат юридическа способност за размяна само защото притежават фактическа способност за размяна, а те имат тази способност, защото съвременната организация на производството се нуждае от всеобщо средство за размяна. Правото е само официално признаване на факта.

Ние видяхме, че г-н Прудон е избрал примера за парите като практическо приложение на конституираната стойност само с цел да прокара контрабандно цялата своя теория за постоянната способност за размяна, т. е. с цел да докаже, че всяка стока, оценявана чрез разносните за нейното производство, трябва да се превърне в пари. Всичко това би било прекрасно, ако не беше това малко неудобство, че от всички стоки именно златото и среброто в качеството на пари са единствените стоки, които не се определят от разносните за тяхното производство; и това е до такава степен вярно, че в обръщението те могат да бъдат заменени с книжни пари. Докато се спазва известна пропорция между потребностите на обръщението и количеството на пуснатите монети — били те книжни, златни, платинови или медни, — не може да става и дума за спазване на пропорция между вътрешната (определяна от разносните на производството) и номиналната стойност на монетите. Разбира се, в международната търговия монетите, както и всяка друга стока, се определят от работното време. Но работата е там, че в международната търговия даже златото и среброто са средство за размяна само в своето качество на продукти, а не в качеството си на пари, т. е. те губят свойството на „устойчивост“, „автентичност“ и „суверенна санкция“, които по мнението на г-н Прудон съставляват техния специфичен характер. Рикардо така добре е разбрал тази истина, че след като основава цялата си система върху стойността, определяна от работното време, и след като казва, че „златото и среброто, както и всички други стоки, имат само стойност, която съответствува на необходимото за производството и доставката им на пазара количество труд“ — той добавя при все това, че стойността на *парите* се определя не от въплътеното в тях работно време, а само от закона за предлагането и търсенето.

„Макар книжните пари да нямат никаква вътрешна стойност, но чрез ограничаване на тяхното количество тяхната разменна стойност може да се изравни със стойността на металическа монета със същото наименование или на метала в тази монета. По силата на същия принцип, а именно чрез ограничаване на количеството, една монета от по-ниска проба може да има в обръщението същата стойност, каквато би имала, ако би притежавала законното тегло и проба, а не онази стойност, която отговаря на съдържащото се в нея количество чист метал. Ето защо в историята на британското монетно дело ние забелязваме, че монетите никога не са се обезценявали право пропорционално на намаляването на тяхното тегло. Това се дължи на обстоятелството, че тяхното количество никога не се е увеличавало право пропорционално на намаляването на тяхната вътрешна стойност.“ (Рикардо, цит. съч.)

Ето какво забелязва Ж.-Б. Сей по повод на тези думи на Рикардо:

„Този пример е достатъчен, струва ми се, за да убеди автора, че основата на всяка стойност е не количеството труд, необходим за производството на една стока, а потребността от нея, съпоставена с нейната рядкост“⁵³.

И така, парите, които не представляват по мнението на Рикардо стойност, определяна от работното време, и които именно поради тази причина Сей взема за пример, за да убеди Рикардо, че и другите стойности не могат да се определят от работното време — тези същите пари, казвам аз, които Сей приважда като пример за стойност, определяна изключително от предлагането и търсенето, са по мнението на г-н Прудон най-добрият пример за прилагане на стойността, конституирана от . . . работното време.

За да завършим, ще забележим, че ако парите не представляват „стойност, конституирана“ от работното време, то още по-малко те могат да имат нещо общо с истинската „пропорционалност“ на Прудон. Златото и среброто винаги са способни за размяна, защото имат специалната функция да служат като всеобщо средство за размяна, а съвсем не защото се намират в количество, пропорционално на общата сума на богатствата; или по-добре казано, те винаги са пропорционални, защото само те измежду всички стоки служат като пари, като всеобщо средство за размяна, каквото и да е тяхното количество по отношение на общата сума на богатствата.

„Каквото и да би било количеството на намиращите се в обръщение пари, то никога не може да се окаже излишно; защото намалявайки тяхната стойност, вие увеличавате в същата тази пропорция тяхното количество, а увеличавайки тяхната стойност, вие намалявате тяхното количество“ (Рикардо).

„Каква заплетена работа е тази политическа икономия!“ — се провиква г-н Прудон.

„Проклето злато! — се провиква насмешливо комунистът (чрез устата на г-н Прудон). Със същото право би могло да се каже: проклета пшеница, про-

клетни лози, проклети овци! — защото подобно на златото и среброто *всяка търговска стойност* трябва да стигне до своето *точно и строго определение*.“

Мисълта да се придадат парични свойства на овците и на лозите не е нова. Във Франция тя се отнася към века на Людовик XIV. През тази епоха, когато започна да се затвърдява всемогъществото на парите, се оплакваха от обезценяването на всички други стоки и с нетърпение очакваха момента, когато „всички стойности в сферата на търговията“ ще достигнат *точно и строго определение*, ще станат пари. Ето какво намираме още у Боа-Гилбер, един от най-старите икономисти на Франция:

„Тогава парите благодарение на огромния приток на конкуренти в лицето на самите стоки, възстановени в тяхната истинска стойност, ще бъдат вкарани в своите естествени граници“ („Икономисти-финансисти от XVIII век“, стр. 422, издание на Дер).

Както виждате, първите илюзии на буржоазията са също и последните ѝ илюзии.

Б. Излишък, доставян от труда

„В политико-икономическите съчинения се среща понякога следната нелепа хипотеза: *ако би се удвоила цената на всички неща* . . . Като че ли цената на всички неща не е тяхно отношене и като че ли отношението, пропорцията или законът могат да бъдат удвоени!“ (Прудон, т. I, стр. 81).

Икономистите са изпаднали в това заблуждение благодарение на това, че не са умеели да приложат „закона за пропорционалността“ и „конституираната стойност“.

За нещастие на стр. 110 на първия том на същото съчинение на г-н Прудон ние намираме нелепата хипотеза, че „цената на всички продукти би нараснала, ако работната заплата би претърпяла общо повишение“. Освен това, ако в политико-икономическите съчинения срещаме споменатата фраза, то ние намираме там и нейното обяснение.

„Ако казват, че се повишава или понижават цената на всички стоки, то при това винаги се изключва една или друга стока; обикновено изключват парите или труда“. („Столична енциклопедия, или Универсален речник на знанията“, т. VI, статията на Сениор „Политическа икономия“, 1836⁵⁴). Виж също така относно този израз: Дж. Ст. Мил, „Очерки по някои нерешени въпроси на политическата икономия“. Лондон, 1844, и Тук, „История на цените“ и т. я., Лондон, 1836⁵⁵).

Да преминем сега към *второто приложение* на „конституираната стойност“ и на другите пропорционалности, единственият недостатък на които се заключава в това, че са малко пропорционални; да видим също дали в този случай г-н Прудон е по-щастлив, отколкото в опита да бъдат обявени овците за *пари*.

„С общо признание на икономистите се ползува аксиомата, че всеки труд трябва да оставя известен излишък. За мен това положение има значение на всеобща и безусловна истина; то е необходимо допълнение на закона за пропорционалността, който може да се разглежда като сбит израз на цялата икономическа наука. Но нека ме извинят г-да икономистите: от гледна точка на тяхната теория принципът, че *всеки труд трябва да оставя известен излишък*, няма смисъл и не се поддава на каквото и да било доказване“ (Прудон).

За да докаже, че всеки труд трябва да оставя известен излишък, г-н Прудон персонифицира обществото; той прави от него *общество—лице*, което далеч не е същото, каквото е обществото, състоящо се от лица, защото то има свои особени закони, които нямат нищо общо с лицата, от които е съставено; то има свой „собствен ум“, който не е умът на обикновените хора, не притежава обикновения човешки разум. Г-н Прудон упреква икономистите в неразбиране, че това колективно същество има своя личност. Ние не смятаме за излишно да противопоставим неговите думи на следната извадка от съчинението на един американски икономист, който упреква другите икономисти в свършено противоположното:

„На юридическото *лице* (the moral entity) — на граматическото същество (the grammatical being), наричано общество — бяха приписани свойства, които в действителност съществуват само във въображението на онези, които превръщат думите в неща . . . Ето какво причини в политическата икономия множество трудности и печални недоразумения“ (Т. Купер, „Лекции за елементите на политическата икономия“, Колумбия, 1826⁵⁶).

Г-н Прудон продължава:

„По отношение на отделните личности — продължава г-н Прудон — този принцип за излишъка на труда е верен само за това, защото той е породен от обществото, което им предоставя по такъв начин облагите на своите собствени закони.“

Иска ли г-н Прудон с това да каже, че индивидът, който живее в обществото, може да произведе много повече, отколкото изолираният индивид? Има ли той предвид излишъка на производството на асоциираните индивиди в сравнение с производството на индивиди, несвързани помежду си? Ако е така, ние можем да му цитираме цяла стотица икономисти, които изразяват тази проста истина без мистицизма, с който я обкръжава г-н Прудон. Ето какво пише напр. г-н Садлер:

„Обединеният труд дава такива резултати, до каквито никога не би могъл да доведе индивидуалният труд. Значи колкото повече човечеството расте по численост, толкова повече продуктите на неговия обединен труд ще надвишават значително сумата, която се получава от простото събиране на числата, съответстващи на прираста на населението . . . Сега както в механическите работи, така и в научните работи всеки човек може за един ден да направи повече, отколкото изолираната личност би направила през целия си живот. Приложена към нашата наука, математическата аксиома, която гласи, че цялото е равно на своите части, се оказва невярна. Що се отнася до труда, тази велика опора на човешкото съществуване (the great pillar of human existence), може да се каже, че продуктът на обединените усилия далеч надминава всичко, което биха могли да създадат индивидуалните и разединени усилия.“ (Т. Садлер. „Законият за населението“, Лондон, 1830⁵⁷).

Да се върнем към г-н Прудон. Излишъкът на труда — казва той — намира своето обяснение в обществото-личност. Животът на тази личност се подчинява на закони, които са противоположни на законите, определящи дейността на човека като индивид; г-н Прудон иска да докаже това с „факти“.

„Откриването на нов начин в областта на производството никога не може да донесе на своя изобретател изгода, равна на онази, която той дава на обществото . . . Установено е, че железопътните предприятия служат в много по-малка степен като източник за обогатяване на предприемачите, отколкото на държавата . . . Превозът на стоките с каруци струва средно по 18 сантима за тон-километър, включително натоварването и разтоварването. Пресметнато е, че при такава тарифа едно обикновено железопътно предприятие не би дало и 10% чист приход, т. е. би донесло почти толкова, колкото дава едно предприятие за коларски превоз. Но да предположим, че скоростта на железопътния превоз се отнася към скоростта на коларския превоз както 4 към 1; тъй като за обществото самото време е стойност, то при равенство на цените железопътният превоз ще дава в сравнение с коларския печалба от 400%. Но тази огромна, твърде реална за обществото печалба, далеч не се реализира в същата пропорция за транспортния предприемач: като дава на обществото 400% печалба, той не получава за себе си и 10%. И наистина да предположим за по-голяма нагледност, че железниците са повишили тарифата до 25 сантима, докато каруците продължават да превозват по 18; в такъв случай първите веднага биха изгубили всички превози на стоки. Изпращачи и получатели, всички биха се върнали към старите товарни коли, даже ако би станало нужда, и към талигите. Локомотивът би бил изоставен: обществената печалба от 400% би била пренесена в жертва на частната загуба от 35%. И понятно защо: изгодата от бързината на железниците е чисто обществена; всяко лице се ползува от нея само в най-незначителни размери (не бива да се забравя, че сега става дума само за превоза на стоки), докато загубата пада пряко и лично върху потребителя. Обществената печалба, равна на 400, представлява за отделната личност — ако обществото се състои само от един милион души — всичко на всичко четири десетохилядни, докато загубата на 33% от всеки потребител би предполагала обществен дефицит от 33 милиона.“ (Прудон).

Нека г-н Прудон изразява учетворената скорост с 400% от първоначалната скорост. Но да се съпоставят процентите на скоростта с процентите на печалбата и да се установява пропорция между две

отношения, които макар и да се измерват поотделно в проценти, остават несъизмерими помежду си, това значи да се установява пропорция между проценти, като се оставят настрана самите неща, към които се отнасят тези проценти.

Процентите винаги си остават проценти. 10% и 400% са съизмерими, те се отнасят помежду си както 10 към 400. Следователно, решава г-н Прудон, 10% печалба струват 40 пъти по-малко от учетворената скорост. За да запази външно приличие, той казва при това, че за обществото времето е пари (*time is money*). Той изпада в тази грешка, защото смътно си спомня за някакво отношение между стойността и работното време и бърза да приравни работното време с времето за превоза, т. е. отъждествява огнярите, кондукторите и т. п., чието работно време е действително времето за превоза, с цялото общество. По такъв начин, като превръща внезапно скоростта в капитал, той вече с пълно право говори, че „печалба от 400% ще бъде принесена в жертва на загуба от 33%“. След като установява в качеството си на математик това странно положение, той ни го обяснява от гледна точка на икономист.

„Обществената печалба, равна на 400, представлява за отделната личност, ако обществото се състои само от един милион души, всичко на всичко четири десетохилядни.“ Съгласен съм; но нали става въпрос не за 400, а за 400%, и печалба от 400% за отделната личност представлява не повече и не по-малко от 400%. Какъвто и да е капиталът, дивидендите в този случай винаги ще се равняват на 400%. Какво прави г-н Прудон? Той взема процентите за капитал и сякаш опасявайки се, че неговата неразбория е недостатъчно очевидна, не напълно „осезателна“, той продължава:

„Понесената от потребителя загуба от 33% би предполагала обществен дефицит от 33 милиона.“ Понесената от всеки потребител загуба от 33% си остава загуба от 33% и за 1 милион потребители. Как г-н Прудон може да твърди, че в случай на загуба, равна на 33%, общественият дефицит достига 33 милиона; та нали той не знае нито величината на обществения капитал, нито даже размерите на капитала на ни едно заинтересовано лице? По такъв начин г-н Прудон не се задоволява да смесва *капитала с процентите*, но надминава самия себе си, като отъждествява *капитала* на предприятието с *броя* на заинтересованите от него лица.

„И наистина да предположим за по-голяма нагледност“ някакъв определен капитал. Обществена печалба от 400%, разпределена между 1 милион участници — внесли всеки по 1 франк, — дава 4 франка печалба на човек, а не 0.0004, както твърди г-н Прудон. Също така понесената от всеки участник загуба от 33% представлява

обществен дефицит от 330 хиляди франка, а не 33 милиона ($100 : 33 = 1,000,000:330,000$).

Увлечен от своята теория за обществото-лице, г-н Прудон забравя да раздели на 100; той получава по такъв начин 330,000 франка загуба; но 4 франка печалба на човек представляват за обществото печалба от 4 милиона. По такъв начин за обществото остава чист доход 3,670,000 франка. Това точно изчисление доказва съвършено противоположното на онова, което е искал да докаже г-н Прудон, а именно, че изгодите и загубите на обществото съвсем не са обратно пропорционални на изгодите и загубите на отделните личности.

След като поправихме тези малки аритметични грешки, да разгледаме следствията, до които бихме дошли, ако бихме се решили да приемем за железниците посоченото от г-н Прудон отношение между скоростта и капитала без свойствените на неговите изчисления аритметични грешки. Да предположим, че четири пъти по-бърз превоз струва 4 пъти по-скъпо; в такъв случай този превоз би давал не по-малко печалба, отколкото коларският превоз, който е 4 пъти по-бавен и струва 4 пъти по-евтино. Значи, ако коларският превоз взема по 18 сантима, то железниците биха могли да вземат по 72. Това би било „строгo математическо следствие“ от предположенията на г-н Прудон също така освободени от неговите аритметични грешки. Но съвсем неочаквано той ни заявява, че ако вместо 72 сантима железниците биха започнали да вземат само 25 сантима, те веднага биха изгубили всички превози на стоки. В такъв случай очевидно би трябвало да се върнем към старите товарни коли и дори към талигите. Ние съветваме обаче г-н Прудон да не забравя да дели на 100 в своята „Програма на прогресивната асоциация“. Но уви! Ние нямаме ни най-малка надежда, че нашият съвет ще бъде чул, защото г-н Прудон до такава степен е възхитен от своето „прогресивно“ изчисление, което съответствува на „прогресивната асоциация“, че надуте се провиква:

„С разрешаването на антиномията на стойността във втората глава аз вече показвах, че полезното откритие е неизмеримо по-малко изгодно за самия изобретател — както и да би се грижил той за своята изгода, — отколкото за цялото общество; доказателството на тази мисъл е доведено от мен до строго математическа точност!“

Да се върнем към фикцията за обществото-лице, фикция, въведена с единствената цел да се докаже простата истина, че всяко ново откритие намалява пазарните цени на продуктите, тъй като дава възможност чрез същото това количество труд да се произведат по-голямо количество стоки. Обществото печели при това не защото придобива по-голямо количество разменни стойности, а защото сре-

шу същата стойност получава повече стоки. Що се отнася пък до изобретателя, то под влияние на конкуренцията неговата печалба постепенно пада до общото равнище на печалбите. Доказал ли е г-н Прудон това положение, което той е искал да докаже? Не. Това нему е попречило обаче да упрекне икономистите, че са оставили това положение недоказано. За да го убедим в противното, ще цитираме само Рикардо и Лодердал. Рикардо възглавява школата, която определя стойността чрез работното време; Лодердал е един от най-решителните защитници на определянето на стойността от търсенето и предлагането. Но и единият, и другият доказват едно и също положение.

„Като увеличаваме непрекъснато леснината на производството, ние същевременно намаляваме стойността на някои от стоките, произведени по-рано, макар по този начин ние да увеличаваме не само националното богатство, но и производителните сили на бъдещето . . . Щом като с помощта на машините или на естествените науки ние заставаме силите на природата да извършват работа, която по-рано се е вършила от човека, то в резултат на това се намалява разменната стойност на тази работа. Ако досега мелницата се е привсжда-ла в движение от труда на 10 души и ако нова конструкция позволи да се замени трудът на тези 10 души с действително на въздуха или на водата, то стойността на брашилото, доколкото последното е продукт на работата на мелницата, ще падне съответно на количеството спестен труд. Обществото би станало по-богато с цялата стойност на стоките, които биха могли да бъдат произведени с труда на 10-те души, тъй като фондът, предназначен за тяхната издръжка, ни най-малко не би се намалил.“ (Рикардо).

Лодердал от своя страна казва:

„Печалбата от капитала се получава или вследствие на това, че той замества една част от работата, която иначе би трябвало да се извършва от човешки ръце, или вследствие на това, че капиталът извършва част от работата, която надхвърля личните сили на човека и която последният не би могъл сам да навърши. Незначителната печалба, която се пада на собствениците на машини в сравнение с цената на труда, който те заместват, ще даде може би повод да се усъммим в правилността на този възглед. Така напр. парна помпа за един ден изтегля от каменовъглените минн повече вода, отколкото биха могли да занесат 300 души, даже ако си подават ведрата във верига; не подлежи на никакво съмнение, че помпата ще замести тяхната работа с много по-малки разноски. Същото може да се каже и стотносно всички други машини. Те извършват по-намалена цена работа, която по-рано се е извършвала от ръцете на заместените от тях хора . . . Да предположим, че изобретателят на машина, която замества труда на 4 души, е получил патент; тъй като вследствие на изключителната привилегия той не може да има друга конкуренция освен конкуренцията на работническия труд, то ясно е, че докато съществува привилегията, той може да съгласува цената на своите продукти със заплатата на заместените от неговата машина работници; следователно, за да си осигури поръчки, изобретателят трябва да иска за машините малко по-малко, отколкото е заплатата за труда, заместен от неговата машина. Но щом като изтече срокът на привилегията, появяват се други машини от същия вид и влизат в конкуренция с неговата собствена. Тогава цената на неговите продукти се регулира от общия закон и започва да зависи от количеството на машините. Макар печалбата на изразходвания капи-

тал да е резултат на заместения труд, в последна сметка тя се регулира не от стойността на този труд, а от конкуренцията между собствениците на капитали, което важи и за всички други случаи. Силата пък на тази конкуренция винаги се определя от отношението между количеството на предлаганите за дадената цел капитали и тяхното търсене.“

В края на краищата се оказва следователно, че ако в новия клон на промишлеността печалбата е по-висока, отколкото в останалите, капиталите ще се устремяват към него дотогава, докато печалбата спадне до общото равнище.

Ние току-що видяхме, че примерът за железниците *съвсем не* е способен да осветли, макар и малко, фикцията за обществото-личност. Обаче г-н Прудон смело продължава своето разсъждение:

„Веднаж изяснена тази страна на въпроса — няма нищо по-лесно от това, да се обясни защо трудът на всеки производител трябва да му донесе излишък.“

По-нататък следва нещо, което се отнася до областта на класическата древност, а именно — поетически разказ, с който може да си отпочине читателят, изморен от строгата точност на предшествуващите математически доказателства. Г-н Прудон дава на своето общество-лице името *Прометей* и прославя неговите подвизи по следния начин:

„Излизайки из недрата на природата, отначало Прометей се пробужда за живот в бездействие, пълно с прелести“, и пр. и пр. Но ето Прометей се захваща за работа и още от първия ден (първия ден на пресътворяването) продуктът на неговия труд, т. е. неговото богатство и благосъстояние, се равнява на 10. На втория ден Прометей стига до разделението на своя труд и неговият продукт нараства на 100. На третия и през всеки от следващите дни Прометей изобретява машини, открива нови полезни свойства на телата, нови сили в природата... С всяка крачка на неговата трудова дейност се увеличава цифрата на неговото производство, като му обещава увеличаване на неговото щастие. Накрай, тъй като за него да консумира значи да произвежда, то ясно е, че всеки ден, в който той консумира само продукта на предишния ден, му остава излишък за утрешния ден.“

Извънредно странна особа е този Прометей на г-н Прудон! Той е също така слаб в логиката, както и в политическата икономия. Докато той се ограничава да ни поучава по какъв начин разделението на труда, прилагането на машини, използването на силите на природата и техническите науки увеличават производителните сили на хората и дават излишък в сравнение с продуктите на изолирания труд, нещастieto на този нов Прометей е само в това, че се явява много късно. Но щом Прометей се впусне в разсъждения за производството и потреблението — той става действително смешен. Да консумира за него значи да произвежда; той всекидневно консумира само продукта на предишния ден и по такъв начин винаги има един

работен ден в запас. Този запасен ден именно представлява неговият „излишък на труда“. Но като консумира днес продукта на вчерашното производство, Прометей би трябвало в първия ден, който не е имал предидущ, да е работил за два дена, за да има след това един работен ден в запас. Как е можал той да постигне този излишък през първия ден, когато не е имало нито разделение на труда, нито машини, нито е знаел други сили на природата освен силата на огъня? По такъв начин, като пренасяме въпроса към „първия ден на пресътворяването, ние не го изясняваме нито на косъм. Този отчасти гръцки, отчасти еврейски, едновременно и мистичен, и алегоричен начин за обясняване на явленията дава на г-н Прудон пълно право да каже:

„Законът, според който всеки труд трябва да оставя излишък, е доказан от мен както с помощта на теоретични съображения, така и посредством фактите.“

Фактите, това е знаменитото прогресивно изчисление; ролята на теория играе митът за Прометей.

„Но този принцип, който притежава несъмнеността на аритметичните истини, е осъществен още далеч не за всички в света — продължава г-н Прудон. — Докато прогресът на колективната промишленост постоянно увеличава продукта на всеки индивидуален работен ден и докато като необходимо следствие на това увеличаване работникът би трябвало — при запазване на предишната заплата — да забогатява от ден на ден — ние виждаме, че някои групи на обществото се обогатяват, а други гинат в ницета.“

В 1770 г. населението на Обединеното кралство Великобритания е достигало 15 милиона, а производителната част на населението е била 3 милиона. Производителната сила на техническите усъвършенствувания е съответствувала приблизително на 12 милиона население, следователно общата сума на производителните сили се е равнявала на 15 милиона. По такъв начин производителните сили са се отнасяли към населението както 1 към 1, а производителността на техническите усъвършенствувания се е отнасяла към производителността на ръчния труд както 4 към 1.

В 1840 г. населението не е надминавало 30 милиона, неговата производителна част се е равнявала на 6 милиона, докато производителността на техническите усъвършенствувания е достигнала 650 милиона, т. е. тя се отнасяла към общия брой на населението както 21 към 1, а към производителността на ръчния труд както 108 към 1.

Производителността на работния ден в английското общество се е увеличила следователно в течение на 70 години с 2,700%, т. е. през 1840 г. е било произведено 27 пъти повече, отколкото през 1770. Според г-н Прудон би трябвало да попитаме: защо английският работник в 1840 г. не беше 27 пъти по-богат от работника в 1770 г.?

Такъв въпрос, разбира се, предполага, че англичаните биха могли да произведат цялото това богатство независимо от историческите условия, при които то е било произведено, т. е. без натрупването на частни капитали, без съвременното разделение на труда, без употребата на машини, без анархичната конкуренция, без наемен труд, с една дума — без всичко онова, което се основава върху антагонизма на класите. Но именно тези условия бяха съществено необходими за развитието на производителните сили и за нарастването на излишъка на труда. Следователно, за да се достигне такова развитие на производителните сили и да се получи такъв излишък на труда, необходимо е било съществуването на класи, едни от които са се обогатявали, а други са гинали в нишета.

Но какво представлява, най-после, този възкресен от г-н Прудон Прометей? Това е обществото, това са основаните върху антагонизма на класите обществени отношения, т. е. не отношенията на едно лице към друго лице, а отношението на работника към капиталиста, на арендатора към земевладелеца и пр. Унищожете тези обществени отношения и вие ще унищожите цялото общество, а вашият Прометей ще се превърне в привидение без ръце и крака, т. е. без машини и без разделение на труда, най-после, без всичко онова, с което вие предварително сте го снабдили, за да може да получава този излишък, доставян от труда.

Значи ако в областта на теорията бе достатъчно — както и прави г-н Прудон — да се даде уравнително тълкуване на формулата за излишъка, доставян от труда, без да се вземат под внимание съвременните условия на производството, то и на практика би било достатъчно да се разделят по равно между работниците съществуващите сега богатства, без да се измени нещо в съвременните условия на производството. Такъв дележ не би осигурил, разбира се, особено голямо благосъстояние на участниците в него.

Обаче г-н Прудон съвсем не е такъв песимист, какъвто би могло да се предполага, тъй като за него цялата работа се свежда до пропорционалността, то в явлия се във всеоръжие Прометей, т. е. в съвременното общество, той не може да не вижда началото на осъществяване на своята любима идея.

„Но прогресът на богатството, т. е. пропорционалността на стойностите, навсякъде е господстващ закон; и когато икономистите противопоставят на оплакванията на социалистическата партия прогресивното увеличаване на националното богатство и облекчаването на положението даже на най-нещастните класи на обществото, то без самите да подозират това, те провъзгласяват истина, която е осъждане на тяхната теория.“

Какво представлява всъщност колективното богатство, общественото благосъстояние? Това е богатството на буржоазията, но не бо-

гатството на всеки отделен буржоа. И ето икономистите само дока-
заха, че при съществуващите условия на производството расте и
трябва още повече да расте богатството на буржоазията. Що се от-
нася до работническата класа, то голям въпрос е още подобрило ли
се е нейното положение вследствие на увеличаването на така наре-
ченото обществено богатство. Когато в защита на своя оптимизъм
икономистите се позовават на примера на английските работници,
заети в памучната промишленост, то те разглеждат тяхното положе-
ние само в редките моменти на промишлено процъфтяване. Към епо-
хите на криза и на застой тези моменти на процъфтяване се намират
в „истинско-пропорционално“ отношение 3 : 10. Но може би, като
говорят за подобрение, икономистите са имали предвид милионите
работници, които трябваше да измрат в Ост-Индия, за да дадат на
1½ милиона заети в същия клон на промишлеността английски ра-
ботници 3 години процъфтяване от всеки 10.

Що се отнася до временното участие в увеличаването на обще-
ственото богатство — това е друг въпрос. Фактът на това временно
участие се обяснява от теорията на икономистите. Той я потвърждава,
а съвсем не я „осъжда“ — както казва г-н Прудон. Ако нещо трябва
да бъде осъдено, то, разбира се, е системата на г-н Прудон, която
свеща, както ние видяхме, работниците до минимума работна за-
плата, въпреки нарастването на богатството. Само след като осъди
работника на минимума работна заплата, Прудон би могъл да при-
ложи към труда принципа на истинската пропорционалност на стой-
ностите, принципа на „стойността, конституирана“ от работното
време. Именно защото под влияние на конкуренцията работната за-
плата се колебае, като ту се издига над, ту пада под необходимите
за неговото съществуване жизнени средства — само затова работ-
никът може в известна, макар и най-нищожна степен да се възпол-
зува от увеличаването на общественото богатство. Но именно затова
за него е възможна също така и гладна смърт. Това е теорията на
икономистите, които са чужди в дадения случай на каквито и да било
илюзии.

След дълги отстъпления по въпроса за железниците, за Проме-
тей и за новото общество, което трябва да се преустрои върху „кон-
ституираната стойност“, г-н Прудон съсредоточава мислите си: в при-
лив на чувства той се провиква с бащински тон:

„Аз заклявам икономистите поне веднаж да помислят искрено, отказвайки
се в дълбочината на душата си от объркващите ги предразсъдъци, и без оглед
на заеманите или очакваните от тях служби, на интересите, на които служат, на
избирателните гласове, които те се стремят да спечелят, на отличията, които ла-
скаят тяхното тщеславие — да помислят и да кажат: представляли ли са си
досега принципа, по силата на който всеки труд трябва да дава излишък, с ця-
лата верига разкрити от нас предпоставки и следствия?“

Г л а в а в т о р а

МЕТАФИЗИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

§ I. МЕТОДЪТ

Сега ние сме в самото сърце на Германия! Като говорим за политическа икономия, ние ще трябва да говорим в същото време за метафизика. И в този случай ние само ще следваме „противоречията“ на г-н Прудон. Той току-що ни заставяше да говорим по английски, да се превръщаме в по-голяма или по-малка степен в англичани. Сега сцената се променя. Г-н Прудон ни пренася в нашето скъпо отечество и ни заставя, против нашата воля, отново да се превърнем в немци.

Ако англичанинът превръща хората в шапки, то немецът превръща шапките в идеи. Англичанинът — това е Рикардо, богат банкер и виден икономист; немецът — това е Хегел, скромнен професор по философия в Берлинския университет.

Людовик XV, който беше последният абсолютен монарх и представител на упадъка на френската монархия, имаше личен придворен лекар, който бе първият икономист на Франция. Този лекар, този икономист бе представител на близкото и сигурно тържество на френската буржоазия. Доктор Кене направи от политическата икономия наука; той я резюмира в своята знаменита „*Икономическа таблица*“. Освен хилядата и един коментари, които бяха написани за това съчинение, ние имаме един коментар, чийто автор е самият доктор. Това е „*Анализът на икономическата таблица*“, към който са приложени „седем важни забележки“⁵⁸.

Г-н Прудон е втори доктор Кене. Той е Кене на метафизикага на политическата икономия.

Но метафизиката, както и цялата философия изобщо, се резюмира по мнението на Хегел в метода. Ние трябва следователно да се постареем да изясним метода на г-н Прудон, който е най-малко тол-

кова неясен, колкото и „Икономическата таблица“. За тази цел ние сами ще направим седем повече или по-малко важни забележки. Ако доктор Прудон остане недоволен от нашите забележки, то в такъв случай той може да влезе в ролята на абат Бодо и да напише „Разяснение на икономико-метафизическия метод“⁵⁹.

Първа забележка

„Тук ние даваме не история, която съответствува на хода на времето, а история, която съответствува на последователността на идеите. Икономическите фази или категории понякога биват едновременни в своите прояви, а понякога протичат в обратен ред... Въпреки това икономическите категории имат своя логическа последователност и свой определен ред в разума; именно този техен ред и последователност ние можахме, както ни се струва, да открием“ (Прудон, т. I, стр. 145 и 146).

Сигурно г-н Прудон е искал да изплаши французите, обсипвайки ги с тези почти хегелиански фрази. Оказва се, че ние имаме работа вече с двама писатели: първо, с г-н Прудон и второ — с Хегел. С какво се отличава г-н Прудон от другите икономисти? Каква роля играе Хегел в политическата икономия на г-н Прудон?

Икономистите представят отношенията на буржоазното производство — разделението на труда, кредита, парите и т. н. — като вечни, неизменни, неподвижни категории. Г-н Прудон, който има пред себе си тези категории в напълно завършен вид, иска да ни обясни образуването и произхода на всички тези категории, принципи, закони, идеи, мисли.

Икономистите ни обясняват как се извършва производството при тези дадени отношения; но те не ни обясняват как се създават тези отношения, т. е. историческото движение, което ги поражда. Тъй като г-н Прудон взема тези отношения за принципи, за категории, за абстрактни мисли, то на него му остава само да приведе в ред тези мисли, които могат да се намерят в азбучния указател в края на всеки трактат по политическа икономия. Като материал за икономистите служи дейният и движещ човешки живот; като материал за г-н Прудон служат догмите на икономистите. Но щом като ние не следваме историческото развитие на производствените отношения, на които категориите служат само като теоретически израз, щом като ние виждаме в тези категории само идеи, само от само себе си възникващи, независими от действителните отношения мисли, ние волюнтарно трябва да търсим произхода на тези мисли в движението на чистия разум. Как поражда тези мисли чистият, вечен, безличен разум? По какъв начин ги създава?

Ако по отношение на хегелианството ние притежавахме безстрашието на г-н Прудон, бихме казали, че разумът се различава в самия себе си от самия себе си. Какво значи това? Тъй като безличният разум няма извън себе си нито почва, на която би могъл да застане, нито обект, на който би могъл да противостои, нито субект, с който би могъл да се съедини, той е принуден да се премества, като поставя самия себе си, като се противопоставя на самия себе си и като се съединява със самия себе си — положение, противоположение, съединяване или по гръцки: теза, антитеза, синтез. Що се отнася до чигателите, незапознати с Хегеловия език, ние ще им разкрнем тайнствената формула, която гласи: положение, отрицание, отрицание на отрицанието. Ето смисъла на тези думи. Това, разбира се, не е староеврейски език, с позволенето на г-н Прудон, това е езикът на чистия разум, взет отделно от личността. Вместо обикновения индивид, с неговия обикновен начин да говори и да мисли, ние нямаме нищо друго освен този обикновен начин в неговия чист вид без самия индивид.

Трябва ли да се учудваме, че в последната степен на абстракция — тъй като ние имаме тук работа с абстракция, а не с анализ — всяко нещо се явява във вид на логическа категория? Трябва ли да се учудваме, че отстранявайки малко по малко всичко, което представлява отличителна особеност на дадена къща, абстрахирайки се от материалите, от които тя е построена, от формата, която ѝ е свойствена — ние получаваме, най-после, само тяло изобщо; че като се абстрахираме от очертанията на това тяло, ние получаваме в резултат само пространство, че като се абстрахираме от размерите на това пространство, ние имаме, най-после, само количеството, в неговия чист вид, с логическата категория на количеството? Като се абстрахираме по такъв начин последователно от всеки субект, от всички негови така наречени случайни признаци, одушевени или неодушевени, хора или неща — ние можем да кажем, че в последната степен на абстракция ние имаме само логическите категории като единствена субстанция. От своя страна метафизиците, които си въобразяват, че тези абстракции представляват анализ, и които мислят, че колкото повече се отдалечават от предмета, толкова повече се приближават до неговото разбиране — тези метафизици са по своему прави, като казват, че на този свят нещата представляват само вземо, чиято канава са логическите категории. Тъкмо това отличава философа от християнина. Противно на логиката християнинът знае само едно въплъщение на *Логоса*; а у философа тези въплъщения нямат край. Чудно ли е, че всичко, което съществува, всичко, което живее на земята или във водата, може да бъде сведено с помощта на абстракцията до логическа категория; че целият реал-

лен свят може по такъв начин да потъне в света на абстракциите и на логическите категории?

Всичко, което съществува, всичко, което живее на земята или във водата, съществува и живее само по силата на известно движение. Така историческото движение създава обществените отношения, промишленото движение ни дава промишлените продукти и т. н.

Както посредством абстракцията ние превръщаме всяко нещо в логическа категория, така за нас е достатъчно само да се абстрахираме от отличителните признаци на различните видове движение, за да стигнем до движението в абстрактен вид, до чисто формалното движение, до чисто логическата формула на движението. И ако в логическите категории ние виждаме субстанцията на всички неща, не е трудно да си въобразим, че в логическата формула на движението ние можем да намерим *абсолютния метод*, който не само обяснява всяко нещо, но и включва в себе си движението на нещата.

За този абсолютен метод Хегел говори по следния начин:

„Методът е абсолютната, единствена, висша, безкрайна сила, на която нищо не може да противостои; това е стремежът на разума да намери и познае себе си във всяко нещо“ („Логика“, т. III⁶⁰).

Ако всяко нещо се свежда до логическа категория, а всяко движение, всеки акт на производството — до метода, то отгук от само себе си следва, че всяка съвкупност на продукти и производства, на предмети и движение се свежда до приложна метафизика. Г-н Прудон иска да направи за политическата икономия същото, което Хегел направи за религията, правото и т. н.

И така, какво представлява абсолютният метод? Абстракция на движението. Какво е абстракция на движението? Движение в абстрактен вид. Какво е движение в абстрактен вид? Чисто логическа формула на движението или движение на чистия разум. В какво се състои движението на чистия разум? В това, че той поставя себе си, противопоставя се на себе си и се съединява със самия себе си, в това, че той се формулира в теза, антитеза и синтез, или, накрай, в това, че той се утвърждава, отрича и отрича своето отрицание.

По какъв начин полага себе си разумът, по какъв начин се поставя той като определена категория? Това вече е работа на самия разум и на неговите апологети.

Но веднага поставил се като теза, тази теза, тази мисъл, като се противопоставя сама на себе си, се разделя на две мисли, които противоречат една на друга — на положение и отрицание, на „да“ и „не“. Борбата между тези два съдържащи се в антитезата про-

тивоположни елемента образува диалектичкото движение. „Да“ се превръща в „не“, „не“ се превръща в „да“, „да“ става едновременно и „да“, и „не“, „не“ става едновременно и „не“, и „да“. По такъв начин противоположностите взаимно се урівновесяват, неутрализират и парализират. Сливането на тези две мисли, които противоречат една на друга, образува нова мисъл — техният синтез. Тази нова мисъл отново се разделя на две противоположни мисли, които на свой ред се сливат в нов синтез. Този процес на раждане създава група мисли. Групата мисли се подчинява на същото диалектичко движение, както и простата категория и има за своя антитеза друга, противоположна на нея група. От тези две групи мисли се ражда нова група мисли — техният синтез.

Както от диалектичкото движение на простите категории се ражда групата, така от диалектичкото движение на групите възниква серията, а диалектичкото движение на сериите поражда цялата система.

Приложете този метод към категориите на политическата икономия, и вие ще получите логиката и метафизиката на политическата икономия или, с други думи, вие ще преведете всеизвестните икономически категории на малко известен език, благодарение на който те получават такъв вид, като че ли току-що са се родили в глава, пълна с чист разум: до такава степен тези категории изглеждат пораждани се взаимно, свързани и преплетени едни с други само посредством диалектичкото движение. Нека читателят не се плаши от тази метафизика с цялото ѝ здание от категории, групи, серии и системи. Въпреки голямото си старание да се издигне на висотата на *системата на противоречията*, г-н Прудон никога не може да се издигне по-горе от първите две стъпала на простата теза и антитеза, а и тук той е стигал само два пъти, при което единият път се е прекатурил и паднал.

Досега ние излагаме само диалектиката на Хегел. По-долу ние ще видим по какъв начин г-н Прудон успя да я сведе до още по-жалки размери. Според Хегел всичко, което е ставало, и всичко, което става още в света, е твърдествено с онова, което става в неговото собствено мислене. По такъв начин философията на историята се оказва само история на философията и при това — на неговата собствена философия. Няма повече „история, която съответствува на хода на времето“; съществува само „последователност на идеите в разума“. Той си въобразява, че може да строи света посредством движението на мисълта, докато в действителност той само систематически преустройва и класифицира съгласно своя абсолютен метод мислите, които се намират в главите на всички хора.

Втора забележка

Икономическите категории представляват само теоретически изрази, абстракции на обществените отношения на производството. Като истински философ г-н Прудон схваща нещата наопаки и вижда в действителните отношения само възплъщения на принципи и категории, които са дремели, както ни казва пак г-н Прудон-философът, в недрата на „безличния разум на човечеството“.

Г-н Прудон-икономистът твърде добре е разбрал, че хората тъкат сукно, платно, копринени тъкани и пр. при определени производствени отношения. Но той не е разбрал, че тези определени обществени отношения са също така продукт на хората, както и платното, ленът и т. н. Обществените отношения са тясно свързани с производителните сили. Като придобиват нови производителни сили, хората изменят своя начин на производство, а с изменението на начина на производство, начина за осигуряване на своя живот — те изменят всички свои обществени отношения. Ръчната мелница ни дава общество начело със сюзерен, парната мелница — общество с промишлени капиталисти.

Същите хора, които установяват обществените отношения съобразно със своя начин на материално производство, създават също така принципите, идеите и категориите съобразно със своите обществени отношения.

По такъв начин тези идеи, тези категории са също тъй малко вечни, както и изразяваните от тях отношения. Те представляват *исторически и преходни продукти*.

Непрекъснато се извършва движение на нарастване на производителните сили, на разрушаване на обществените отношения, на възникване на идеите, неподвижна е само абстракцията на движението — „безсмъртната смърт“⁶¹.

Трета забележка

Във всяко общество производствените отношения образуват едно цяло. Г-н Прудон разглежда икономическите отношения като съответно количество обществени фази, които се пораждат една друга, произтичат една от друга, както антитезата от тезата, и в своята логическа последователност осъществяват безличния разум на човечеството.

Единственото неудобство на този метод се състои в това, че като се заема с изследването на една от тези фази, г-н Прудон не може

да я обясни без помощта на всички други обществени отношения, отношения, които той не е успял още да извика на живот посредством своето диалектическо движение. А когато г-н Прудон преминава след това с помощта на чистия разум към създаването на другите фази, той се отнася към последните като към новородени деца, като забравя, че те са толкова стари, колкото и първата фаза.

По такъв начин, за да конституира стойността, която според него е основата на всяко икономическо развитие, той не е можал да мине без разделението на труда, без конкуренцията и т. н. А при това тези отношения тогава още съвсем не са съществували в *определения ред*, в *разума* на г-н Прудон, в *логическата последователност*.

Като издигаме с помощта на политико-икономическите категории зданието на една идеологическа система, ние разединяваме различните членове на обществената система. Ние превръщаме тези различни членове в съответен брой отделни общества, които следват едно след друго. И наистина, по какъв начин единствено логическата формула на движението, на последователността, на времето би могла да служи за обяснение на общественото тяло, в което всички отношения съществуват едновременно и се опират едно на друго?

Четвърта забележка

Да видим сега на какви видоизменения подхвърля г-н Прудон Хегеловата диалектика, като я прилага към политическата икономия.

По мнението на г-н Прудон всяка икономическа категория има две страни: добра и лоша. Той разглежда категориите, както дребният буржоа разглежда великите исторически дейци: *Наполеон* е велик човек; той е направил много добро, но той е донесъл и много зло.

Взети заедно, *добрата страна* и *лошата страна*, *ползата* и *вредата* образуват по мнението на г-н Прудон *противоречието*, свойствено на всяка икономическа категория.

По такъв начин необходимо е да се реши следната задача: да се запази добрата страна, като се премахне лошата.

Робството е икономическа категория като всяка друга. Следователно то също така има две страни. Да оставим лошата страна на робството и да разгледаме добрата. От само себе си се разбира, че тук става дума само за истинското робство, за робството на чернокожите в Суринам, в Бразилия, в южните щати на Северна Америка.

Подобно на машините, на кредита и пр. това робство представлява крайъгълният камък на буржоазната промишленост. Без роб-

ство не би имало памук; без памук е немислима съвременната промишленост. Робството придаде значение на колониите, колониите създадоха световната търговия, световната търговия е необходимо условие за едрата промишленост. Следователно робството представлява извънредно важна икономическа категория.

Без робството Северна Америка, тази страна на най-бързия прогрес, би се превърнала в патриархална страна. Изтрийте Северна Америка от картата на земното кълбо — и вие ще доведете до анархия, до пълен упадък съвременната търговия и цивилизация. Унищожете робството — и вие ще изтриете Америка от картата на народите*.

Тъй като робството е икономическа категория, то винаги е било една от институциите на народите. Съвременните народи успяха само да замаскират робството в своите страни, докато в Новия свят го въведоха открито.

Какво ще предприеме г-н Прудон, за да спаси робството? Той ще постави *задачата*: да се запази добрата страна на тази икономическа категория и да се отстрани лошата.

Хегел не поставя задачи. Той знае само диалектиката. Г-н Прудон е заемствувал от диалектиката на Хегел само езика. Неговият собствен диалектически метод се състои само в догматическото различаване на доброто от лошото.

Да приемем за известно време самия г-н Прудон за категория. Да изследваме неговата лоша и неговата добра страна, неговите предимства и неговите недостатъци.

Ако в сравнение с Хегел той има предимството, че поставя задачи — с чието разрешение той се заема за благо на човечеството, — то той има също така недостатъка да показва пълно безплодие там, където става дума за пораждане с помощта на диалектиката на каквато и да било нова категория. Съществуването на две взаимно противоречиви страни, тяхната борба и тяхното сливане в нова категория представляват същността на диалектическото движение. Ако вие се ограничавате само с това, че си поставяте

---

* За 1847 г. това беше напълно вярно. По това време търговията на Съединените щати с останалия свят се ограничаваше главно с вноса на имигранти и промишлени продукти и с износа на памук и тютюн, т. е. продукти на робския труд на Юга. Северните щати произвеждаха главно жито и месо за робовладелческите щати. Премахването на робството стана възможно едва след като Северът започна да произвежда жито и месо за износ и стана промишлена страна, а памучният монопол на Америка срещна силна конкуренция от страна на Индия, Египет, Бразилия и т. н. А в тогава премахването на робството доведе до разоряването на Юга, който не успя да замени откритото робство на негрите със замаскираното робство на индийските и китайските куля. — Ф. Е. (Забележка на Енгелс към немското издание от 1885 г.)

задачата да отстраните лошата страна, то вие с един замах слагате край на цялото диалектическо движение. Вие имате работа вече не с категория, която се поставя и противопоставя сама на себе си по силата на своята противоречива природа; вие имате работа по-скоро само с г-н Прудон, който се блъска, мъчи и изнемогва между двете страни на категорията.

Попаднал по такъв начин в задънена улица, от която е трудно да се измъкне с помощта на законни средства, г-н Прудон прави отчаяно усилие и с един скок се пренася в областта на нова категория. Тогава именно пред неговите учудени очи се разкрива *серията в разума*.

Той се залавя за първата попаднала категория и произволно ѝ приписва свойството да отстранява неудобствата на категорията, която той трябва да очисти. Така данъците отстраняват, ако се върва на г-н Прудон, неудобствата на монопола, търговският баланс отстранява неудобствата на данъците, поземлената собственост — неудобствата на кредита.

Като прехвърля по такъв начин последователно всички икономически категории една след друга и като прави една категория *противоотрова* по отношение на друга, г-н Прудон съчинява с помощта на тази смес от противоречия и противоотрови срещу противоречията два тома противоречия, които той правилно озаглавява „Система на икономическите противоречия“.

Пета забележка

„В абсолютния разум всички тези идеи... са еднакво прости и всеобщи... В действителност ние стигаме до науката само чрез построяването на нашите идеи на нещо като *скеля*. Но взета сама по себе си, истината не зависи от тези диалектически фигури и е свободна от комбинациите на нашия ум“ (Прудон, т. II, стр. 97).

По такъв начин неочаквано, посредством особен вид повратно движение, чийто секрет сега ни е известен, метафизиката на политическата икономия се превръща в илюзия! Никога г-н Прудон не е говорил по-вярно. От само себе си се разбира, че щом като методът на диалектическото движение се свежда до простия похват на противопоставяне доброто на злото, на поставяне на задачи, чийто смисъл се заключава в отстраняване на злото, на предписване на една категория в качеството на противоотрова срещу друга — то категориите губят своето самостоятелно движение; идеята „не функционира повече“; в нея вече няма живот. Тя вече не може нито да

се поставя във вид на категории, нито да се разлага на такива. Последователността на категориите се превръща в един вид скеля. Диалектиката вече не представлява движение на абсолютния разум. Тя съвършено изчезва и на нейно място в най-добрия случай има само чист морал.

Когато г-н Прудон говореше за *определения ред в разума*, за *логическата последователност на категориите*, той положително заяви, че не иска да излага *история*, която *съответствува на хода на времето*, при което под тоя израз той разбира историческата последователност, в която категориите *са се проявявали*. Всичко се извършва у него тогава в *чистия етер на разума*. Всичко трябва да произтича от този етер посредством диалектиката. Сега, когато става въпрос за практическото прилагане на тази диалектика, разумът му изменя. Диалектиката на г-н Прудон изпада в несъгласие с диалектиката на Хегел и г-н Прудон се оказва принуден да признае, че редът, в който той излага икономическите категории, не съответствува на реда, в който те се пораждат една от друга. Икономическите еволюции не са вече еволюции на самия разум.

Но какво в такъв случай ни дава г-н Прудон? Действителната история, т. е. — по разбирането на г-н Прудон — последователността, в която категориите са се *проявявали* съответно на хода на времето? — Не. Историята, както тя се осъществява в самата идея? Още по-малко. Значи той не ни дава нито обикновената история на категориите, нито тяхната свещена история! Но каква история ни дава той? — Историята на своите собствени противоречия. Да видим как шествуват тези противоречия и как те влачат след себе си г-н Прудон.

Преди да пристъпим към това изследване, което ще послужи като повод за шестата важна забележка, ние трябва да направим още една по-малко важна забележка.

Да предположим заедно с г-н Прудон, че действителната история, историята, която съответствува на хода на времето, представлява онази историческа последователност, в която са се проявявали идеите, категориите и принципите.

Всеки принцип е имал свой век за своето проявяване. Така напр. на принципа на авторитета е съответствувал XI век, на принципа на индивидуализма — XVIII век. Като разсъждаваме последователно, ние трябва да се съгласим, че векът е принадлежал на принципа, а не принципът на века. С други думи, принципът е правил историята, а не историята — принципа. Но ако — за да спасим както принципа, така и историята — ние се запитаме, най-после, защо даден принцип се е проявил в XI или XVIII, а не в някой друг век, то ние ще бъдем принудени подробно да изследваме какви са

били хората през XI в., какви са били те през XVIII в., какви са били във всяко от тези столетия техните нужди, техните производителни сили, техният начин на производство, суровите материали на тяхното производство; какви, най-после, са били отношенията на човек към човека, които са произтичали от всички тези условия на съществуване. Нима да се изследват всички тези въпроси не значи да се напише действителната, обикновената история на хората от всяко столетие, да се представят тези хора едновременно като автори и актьори на собствената им драма? Но щом като вие представяте хората като актьори и автори на тяхната собствена история, вие стигате по околен път до истинската отправна точка, защото вие напущате вечните принципи, от които сте изхождали в началото.

Г-н Прудон не е отишъл достатъчно далеч по този околен път, по който върви идеологът, за да излезе на широкия друм на историята.

Шеста забележка

Да тръгнем с г-н Прудон по околния път.

Да предположим, че икономическите отношения, разглеждани като *неизменни закони*, като *вечни принципи*, като *идеални категории*, са предшествували хората и тяхната дейност; да предположим освен това, че тези закони, тези принципи, тези категории от началото на вековете са дремели в недрата на „безличния разум на човечеството“. Ние вече видяхме, че всички тези неизменни, неподвижни вечности не оставят място за историята; в най-добрия случай ние имаме история в идеята, т. е. история, която се отразява в диалектичното движение на чистия разум. Като казва, че в диалектичното движение идеите вече не се „*диференцират*“, г-н Прудон унищожава както *сянката на движението*, така и *движението на сенките*, с помощта на които би могло да се създаде макар и някакво подобие на историята. Без да се грижи за това, той приписва на историята своето собствено безсилие и обвинява в него всички и всичко, до френския език включително.

„Когато казваме, че нещо *става*, че нещо *се създава*, ние се изразяваме неточно — ни съобщава г-н Прудон-философът, — в цивилизацията, както и във вселената, всичко съществува и действа открай време... Така е и с цялата обществена икономия“ (т. II, стр. 102).

Творческата сила на противоречията, които функционират в системата на г-н Прудон и заставят самия г-н Прудон да функционира, е така голяма, че като се стреми да обясни историята, той се оказва

принуден да я отрече; като се стреми да обясни последователното появяване на обществените отношения, той не допуска, че *нещо* може да стане; като желае да обясни производството и всички негови фази, той не признава, че *нещо можело да се произвежда*.

По такъв начин за г-н Прудон няма повече нито история, нито последователност на идеите; а между впрочем продължава да съществува неговата книга, същата книга, която по неговия собствен израз не е нищо друго освен „*история, съответстваща на последователността на идеите*“. Г-н Прудон е човек на формулите, затова ние можем да се запитаме как бе намерена онази формула, която му помогна с *един скок* да прескочи всички тези противоречия?

За тази цел той изобрети нов разум, еднакво различаващ се както от абсолютния, чистия и девствен разум, така и от обикновения разум на хората, действащи в различните исторически епохи; това е съвършено особен разум, разумът на обществото-личност, на субекта-човечество, разум, който под перото на г-н Прудон понякога се появява също така във вид на „*обществен гений*“ или във вид на „*всеобщ разум*“, или, най-последно, във вид на „*човешки разум*“. Но този отрупан с множество имена разум ежеминутно се оказва индивидуалният разум на г-н Прудон с неговата добра и лоша страна, с неговите противоотрови и задачи.

„Човешкият разум не създава истината“, която се таи в дълбочината на абсолютния и вечен разум. Той може само да я открива. Но откритите от него досега истини са непълни, недостатъчни и поради това противоречиви. Следователно и икономическите категории, които представляват истини, открити и разкрити от човешкия разум, от обществения гений — също така са непълни и носят в себе си зародиш на противоречие. Преди г-н Прудон общественият гений е виждал само *антагонистичните елементи* и не е намирал *синтетичната формула*, макар и елементите, и формулата едновременно да се таят в *абсолютния разум*. Тъй като икономическите отношения са само земно осъществяване на тези недостатъчни истини, на тези непълни категории, на тези противоречиви понятия, то и те самите са противоречиви и имат две страни: едната — добра, другата — лоша.

Да се намери съвършената истина, пълното понятие, синтетичната формула, която разрешава противоречието — такава е задачата, която трябва да разреши генийт на обществото. Ето защо този гений на обществото във въображението на г-н Прудон е бил принуден да преминава от една категория в друга, без обаче досега да бъде в състояние с цялата батарея на своите категории да изтръгне от бога, от вечния разум, търсената синтетична формула.

„Отначало обществото (геният на обществото) установява един пръв факт, предлага *хипотеза*... истинска антиномия, антагонистичните следствия на която се развиват в обществената икономия по същия начин, по който те могат да се изведат от чистия разум. Така промишленото развитие, като следва напълно дедукцията на идеите, се разделя в две направления: едното от тях съответствува на полезните, другото — на вредните действия на това развитие... За да се конституира хармонично този двойствен принцип и за да се разреши тази антиномия, обществото поражда *втора антиномия*, след която скоро следва трета, и такова ще бъде *шестиято на социалния гений*, докато изчерпил всички свои противоречия — а аз предлагам, макар това да не е доказано, че свойствените на човечеството противоречия имат край, — той се върне с един скок към всички свои предишни положения и разреши всички свои задачи в една *единствена формула*“ (т. I, стр. 133).

Както по-рано *антирезата* се превърна в *противоотрова*, така и сега *тезата* става *хипотеза*. Но сега нас вече не ни учудва тази извършвана от г-н Прудон промяна на термините. Човешкият разум, който е най-малко чист, тъй като има ограничен кръгзор, на всяка крачка се сблъсква с нови задачи, които искат решение. Всяко ново положение, всяка нова теза, открита от него в абсолютния разум и представляваща отрицание на първата теза, става за него синтез и наивно се счита от него за търсеното решение на задачата. Така този разум изнемогва във вечно нови противоречия, докато приближавайки се към края на тези противоречия, той забелязва, че всички тия тези и синтези не представляват нищо друго освен противоречиви хипотези. В своята обърканост „човешкият разум, геният на обществото, се връща с един скок към всички свои предишни положения и разрешава всички свои задачи с една единствена формула“. Нека отбележим мимоходом, че тази единствена формула съставлява истинското откритие на г-н Прудон. Тя е *конституираната стойност*.

Хипотезите се създават само с някаква определена цел. Целта, която преди всичко си поставя говорещият чрез устата на г-н Прудон гений на обществото, се заключава в отстраняване на лошите и в запазване на добрите страни на всяка икономическа категория. За гения на обществото доброто, висшето благо, истинската практическа цел се свеждат до *равенството*. Но защо геният на обществото предпочита равенството пред неравенството, или братството, или католицизма, или всеки друг принцип? Защото „човечеството е осъществило една след друга толкова частни хипотези само понеже е имало предвид една висша хипотеза“, която именно е равенството. С други думи — защото равенството е идеалът на г-н Прудон. Той си въобразява, че разделението на труда, кредитът, фабриката, с една дума, всички икономически отношения са били изобретени само за да послужат в полза на равенството, докато те винаги са се обръщали в края на краищата срещу това последното. От това, че ис-

торията на всяка крачка противоречи на фикцията на г-н Прудон, последният заключава за съществуването на противоречието. Но ако съществува противоречие, то е само между неговата натрапчива идея и действителното историческо движение.

Отсега нататък добра страна на всяко икономическо отношение се оказва онази, която води към равенство, а лоша — която го отрича и води към неравенство. Всяка нова категория е хипотеза на гения на обществото, която има за цел да отстрани неравенството, породено от предишната хипотеза. С една дума, равенството е първоначалното намерение, мистичната тенденция, провиденциалната цел, която геният на обществото никога не губи изпредвид, като се върти в кръга на икономическите противоречия. Затова провидението е локомотивът, с помощта на който целият икономически багаж на г-н Прудон се движи по-добре, отколкото с помощта на чистия ефирен разум. Нашият автор е посветил на провидението цяла глава, която следва след главата за данъците.

Провидението, провиденциалната цел — ето великата дума, която се употребява сега за обясняване хода на историята. Всъщност тази дума не обяснява нищо. Това е в най-добрия случай риторична форма, един от многото начини за словесно изразяване на явлението.

Известно е, че благодарение на развитието на английската промишленост нарасна и стойността на поземлената собственост в Шотландия. Промишлеността откри нови пазари за продаване на вълната. За да се произвежда вълна в големи размери, трябваше орните полета да се превърнат в пасбища. За да се извърши това превръщане, необходимо беше да се концентрира собствеността. За да се концентрира собствеността, трябваше да се унищожат дребните арендувани ферми, да се изгонят хиляди арендатори от тяхната родна земя и да се заменят те с няколко овчари, които пасат милиони овце. Така шотландската поземлена собственост чрез своите последователни превръщания доведе до изместване на хората от овцете. Затова ако кажем, че провиденциалната цел на института на шотландската поземлена собственост е била изместването на хората от овцете, ние ще получим провиденциална история.

Разбира се, стремежът към равенство е свойствен на нашия век. Но да се говори, че всички предшествуващи столетия с всички техни съвършено различни потребности, средства за производство и т. н. са били провиденциално предназначени за осъществяване на равенството — това значи, първо, да се поставят хората и средствата на нашия век на мястото на хората и средствата на миналите столетия, а освен това това значи да се игнорира историческото движение, чрез което последователно сменящите се поколения са преобразували ре-

зултатите, получени от предшествуващите ги поколения. Икономистите много добре знаят, че една и съща вещ, която за едно лице е окончателен продукт, за друго може да бъде само суров материал за ново производство.

Предположете заедно с г-н Прудон, че геният на обществото е произвел, или по-скоро импровизирал феодалните сеньори, като е имал предвид провиденциалната цел да бъдат превърнати *земеделците в носещи отговорност и равни помежду си работници*, и вие ще направите произволна подмяна на целите и лицата, напълно достойна за същото това провидение, което въведе в Шотландия поземлената собственост, за да си създаде случай да позлорадствава при изместването на хората от овцете.

Но тъй като г-н Прудон се отнася към провидението с такова нежно внимание, то ние го отправяме към „Историята на политическата икономия“ на г. Вилньов-Баржемон⁶², който също така се стреми към провиденциална цел. Но неговата цел вече не е равенството, а католицизмът.

Седма и последна забележка

Икономистите прилагат твърде странен метод в своите разсъждения. За тях съществуват само два вида институции: едни — естествени, други — изкуствени. Феодалните институции са изкуствени, буржоазните — естествени. В този случай икономистите приличат на теолозите, които също така имат два вида религия. Всяка чужда религия е по тяхно мнение дело на хората, докато тяхната собствена религия е еманация на бога. Като казват, че съществуващите отношения — т. е. отношенията на буржоазното производство — са естествени, с това икономистите искат да кажат, че при тези отношения производството на богатството и развитието на производителните сили се осъществяват съобразно със законите на природата. Затова и самите споменати отношения се оказват естествени закони, които не зависят от влиянието на времето. Обществото винаги трябва да се управлява от вечни закони. По такъв начин по-рано е имало история, но сега вече няма. Историята е съществувала, защото са съществували феодални институции и защото в тези феодални институции ние намираме такива производствени отношения, които съвсем не приличат на буржоазните, които икономистите представят за естествени и поради това вечни.

Феодализмът също така имаше своя пролетариат — крепостното съсловие, което съдържаеше в себе си всички зародиши на бур-

жоазията. Феодалното производство на свой ред съдържаше два антагонистични елемента, които също се отбелязват като *добра* и *лоша страна* на феодализма, без да се държи сметка, че в края на краищата лошата страна винаги взема връх над добрата. Именно лошата страна, като поражда борбата, създава историческо движение, прави историята. Ако в епохата на господството на феодализма икономистите, очаровани от рицарските добродетели, от хармонията между правата и задълженията, от патриархалния живот на градовете, от процъфтяването на домашната промишленост в селата, от развитието на производството, организирано в корпорации, гилди и цехове, с една дума — от всичко онова, което представлява добрата страна на феодализма, биха си поставили за задача да отстранят обратната страна на медала — робството, привилегиите, анархията, — до какво биха могли да доведат техните усилия? Всички елементи, пораждащи борбата, биха били унищожени, развитието на буржоазията би било прекъснато в самия зародиш. Икономистите биха си поставили нелепата задача да отстранят историята.

Когато буржоазията взе връх, не стана повече дума нито за добрата, нито за лошата страна на феодализма. Буржоазията овладя производителните сили, развити от нея при господството на феодализма. Но заедно с това бяха разбити всички стари икономически форми, всички съответстващи им граждански отношения, както и политическият строй, който беше официалният израз на старото гражданско общество.

Така че за да се съди правилно за феодалното производство, то трябва да се разглежда като начин на производство, основан върху антагонизма. Трябва да се покаже как се е създавало богатството в тази основана върху антагонизма среда, как паралелно с развитието на борбата на класите са се развивали производителните сили, как една от тези класи — която представлява лошата, неудобната страна на обществото — постепенно се е развивала, докато са намерили най-после материалните условия за нейното освобождение. Но това не показва ли достатъчно ясно, че начинът на производство, както и отношенията, при които се развиват производителните сили, съвсем не представляват вечни закони, а съответствуват на определено развитие на хората и на техните производителни сили и че всяко изменение в областта на принадлежащите на хората производителни сили необходимо влече след себе си изменение в производствените отношения? Тъй като е необходимо преди всичко да се запазят придобитите производителни сили — тези плодове на цивилизацията, — то става нужда да се разбият

традиционните форми, в които те са били създадени. От този момент революционната класа става консервативна.

Буржоазията започва своето историческо развитие заедно с такъв пролетариат, който на свой ред е остатък от пролетариата* на феодаалните времена. През своето историческо развитие буржоазията необходимо развива свойствения ѝ антагонистичен характер, който първоначално е повече или по-малко неясен и съществува само в латентно състояние. С развитието на буржоазията в нейните недра се развива нов пролетариат, съвременен пролетариат; между пролетариата и буржоазията се завързва борба, която, преди двете страни да са я почувствували, да са я забелязали, оценили, разбрали, признали и гръмко прогласили, се проявява само в частични и преходни конфликти и в разрушителни действия. От друга страна, ако всички членове на съвременната буржоазия имат един и същ интерес, доколкото те образуват отделна класа, която противостои на друга класа, то в техните собствени взаимни отношения интересите им са враждебни и противоположни. Тази противоположност на интересите произтича от икономическите условия на техния буржоазен живот.

По такъв начин от ден на ден става все по-очевидно, че характерът на производствените отношения, в пределите на които се движи буржоазията, се отличава с двойственост, а съвсем не с еднообразие и простота; че при същите отношения, при които се произвежда богатството, се създава също така и нищетата; че при същите отношения, при които се извършва развитието на производителните сили, се развива също така и една потисническа сила; че тези отношения създават *буржоазното богатство*, т. е. богатството на буржоазната класа, само чрез постоянното унищожаване на богатството на отделните членове на тази класа и чрез създаване на постоянно нарастващ пролетариат.

Колкото повече се разкрива този антагонистичен характер, толкова повече изпадат в противоречие със своята собствена теория научните представители на буржоазното производство — икономистите; образуват се различни школи.

Има икономисти-*фаталисти*, които са толкова индиферентни в своята теория към онова, което те наричат неудобства на буржоазното производство, колкото самите буржоа са нечувствителни на практика към страданията на пролетарите, с помощта на които те придобиват своите богатства. Тази фаталистическа школа има своите класици и своите романтици. Класиците — като напр. Адам Смит

* В екземпляра, подарен на Н. Утина, е отбелязано: „трудещата се класа“. *Ред.*

и Рикардо — са представители на оня период от развитието на буржоазията, когато тя, борейки се още с остатъците на феодалното общество, се стремеше само да очисти икономическите отношения от феодалните петна, да развие производителните сили, да придаде нов размах на промишлеността и търговията. Пролетариатът, който взема участие в тази борба и е погълнат от тази трескава дейност, понася през този период само преходни, случайни страдания и той самият гледа на тях като на такива. Задачата на икономистите от рода на Адам Смит и Рикардо, които са историци на тази епоха, се състои само в това, да изяснят по какъв начин се придобива богатството при буржоазните производствени отношения, да формулират тези отношения в закони и категории и да покажат доколко тези закони и категории по отношение производството на богатства превъзхождат законите и категориите на феодалното общество. В техните очи нищетата е само страдание, което съпровожда всяко раждане както в природата, така и в промишлеността.

Романтиците принадлежат на нашата епоха, когато буржоазията се намира в пълна противоположност с пролетариата, когато нищетата се поражда в също такава огромно изобилие, както и богатството. Тогава икономистите започват да играят ролята на разочаровани фаталисти, които от висотата на своето положение хвърлят презрителен поглед върху онези машини в човешки образ, чийто труд създава богатството. Те подражават на всички похвати на своите предшественици, но индиферентността, която у онези бе наивност, у тях става кокетство.

След това се появява *хуманитарната школа*, която взема при сърце лошата страна на съвременните производствени отношения. За да успокои своята съвест, тя се старее по възможност да изглади съществуващите контрасти; тя искрено оплаква бедственото положение на пролетариите и ожесточената конкуренция между буржоата; тя съветва работниците да бъдат умерени, добре да работят и да раждат по-малко деца. Тя препоръчва на буржоазията да обуздае своята производствена страст. Цялата теория на тази школа се състои в прокарване на безкрайни различия между теорията и практиката, между принципа и неговите следствия, между идеята и нейното приложение, между съдържанието и формата, между същността и действителността, между правото и факта, между добрата и лошата страна.

Филантропическата школа е усъвършенствувана хуманитарна школа. Тя отрича необходимостта на антагонизма; тя иска да превърне всички хора в буржоа; тя иска да осъществи теорията, доколкото тази теория се отличава от практиката и не съдържа в себе си анагонизъм. От само себе си се разбира, че на теория не е труд-

но да се абстрахираш от противоречията, които в действителността се срещат на всяка крачка. Подобна теория представлява само идеализирана действителност. По такъв начин филантропите искат да запазят категориите, които изразяват буржоазните отношения, и да отстранят антагонизма, който е неделим от тези категории, тъй като съставлява тяхната същност. Филантропите си въобразяват, че сериозно се борят срещу буржоазната практика, но всъщност те са по-буржоа от всички други.

Както *икономистите* са научни представители на буржоазната класа — така *социалистите* и *комунистите* са теоретици на пролетариата. Докато пролетариатът не е още достатъчно развит, за да се конституира като класа, докато следователно самата борба на пролетариата с буржоазията няма още политически характер и докато производителните сили още не са се развили до такава степен в недра на самата буржоазия, че да могат да се разкрият материалните условия, необходими за освобождението на пролетариата и за образуването на ново общество — дотогава тези теоретици са само утописти, които, за да помогнат на потиснатата класа, измислят системи и се стремят да намерят възраждаща наука. Но колкото по-напред върви историята и — едновременно с това — колкото по-ясно се обрисова борбата на пролетариата — за тях става излишно да търсят научната истина в своите собствени глави; те трябва само да си дадат сметка за това, което става пред техните очи, и да станат негови изразители. Докато те търсят науката и измислят системи, докато са в началото на борбата, те виждат в нищетата само нищета, като не забелязват нейната революционна, разрушителна страна, онази страна, която ще събори старото общество. Но веднаж забелязана тази страна, науката става съзнателен продукт на историческото движение; тя престава да бъде доктринерска, тя става революционна.

Да се върнем към г-н Прудон.

Всяко икономическо отношение има своята добра и своята лоша страна — това е единственият пункт, по който г-н Прудон не оборва сам себе си по най-жесток начин. Добрата страна се изтъква според него от икономистите; лошата се разкрива от социалистите. От икономистите той заимствува понятието за необходимостта от вечни икономически отношения; от социалистите — илюзията да виждат в нищетата само нищета. Той се съгласява с едните и с другите, при което се старее да се опре върху авторитета на науката. Науката пък се свежда в неговата представа до нищожните размери на научна формула; той вечно търси формули. Ето защо г-н Прудон си въобразява, че е можал да даде критика както на политическата икономия, така и на комунизма; всъщност той стои по-долу от тях. По-

долу от икономистите — защото като философ, който притежава магическа формула, той се смята за избавен от необходимостта да влиза в чисто икономически подробности; по-долу от социалистите — защото не му стига нито мъжество, нито пронизателност, за да се издигне — макар и само умозрително — над буржоазния кръгозор.

Той иска да бъде синтез, а си остава не повече от сложно недо-разумение.

Той иска като човек на науката да витае над буржоата и пролетарните, а си остава само дребен буржоа, който постоянно се колебае между труда и капитала, между политическата икономия и комунизма.

§ II. РАЗДЕЛЕНИЕТО НА ТРУДА И МАШИНИТЕ

С разделението на труда се открива по мнението на г-н Прудон серията на *икономическите еволюции*.

<i>Добра страна на раз- делението на труда.</i>	{	„По своята същност разделението на труда е начин на осъществяване на <i>равенството</i> на положенията и на умствените способности“ (т. I, стр. 93).
<i>Лоша страна на раз- делението на труда.</i>	{	„Разделението на труда стана за нас източник на нищета“ (т. I, стр. 99).
		В а р и а н т
<i>Задача, подлежаща на разрешаване.</i>	{	„Трудът, <i>като се разделя според</i> свойствения му закон, който представлява най-важното условие за неговата производителност, стига в края на краищата до отричане на своята цел и сам се унищожава“ (т. I, стр. 94).
		Да се намери „ново съчетание, което би отстранило вредните страни на разделението, като запазва при това неговите полезни действия“ (т. I, стр. 97).

Разделението на труда по мнението на г-н Прудон е вечен закон, проста и абстрактна категория. Той трябва следователно да

намери в абстракцията, в идеята, в думата достатъчно обяснение на разделението на труда в различните исторически епохи. Кастите, цеховете, манифактурата и едрата промишленост трябва да бъдат обяснени с една дума: *разделение*. Изследвайте преди всичко подробно смисъла на думата „разделение“ и вече не ще ви е нужно да изследвате онези многобройни влияния, които във всяка епоха дават на разделението на труда определен характер.

Разбира се, да се свеждат историческите явления до категориите на г-н Прудон значи твърде много да се опростяват. Ходът на историята не е така категоричен. На Германия бяха необходими цели три века, за да осъществи първото съществено разделение на труда: отделянето на града от селото. Съобразно с видоизменението единствено на това отношение между града и селото се видоизменяше и цялото общество. Като обръщаме внимание само на споменатата страна на разделението на труда, ние намираме, от една страна, стари републики, от друга — християнския феодализъм; там — стара Англия с нейните земевладелци-барони, тук — съвременна Англия с нейните барони на памука (*cotton lords*). През XIV и XV век, когато нямаше още колонии, когато Америка още не съществуваше за Европа, а сношенията с Азия ставаха само през Цариград, когато Средиземно море бе центърът на търговската дейност, разделението на труда имаше съвсем друг вид и характер, отколкото през XVII век, когато Испания, Португалия, Холандия, Англия и Франция придобиха колонии във всички части на света. Размерът на пазара и неговата особена физиономия придават на разделението на труда в различните епохи такъв облик, такъв характер, които трудно биха могли да се изведат само от думата „разделение“, от идеята, от категорията.

„Всички икономисти, като се започне от Адам Смит — казва г-н Прудон, — са посочвали *изгодните* и *вредните* страни на закона за разделението на труда, но те са придавали много по-голямо значение на първите, защото това е съответствувало повече на техния оптимизъм; при това нито един от икономистите не си е задал въпроса, каква е всъщност вредата, която произтича от един или друг закон... По какъв начин един и същ принцип, строго проведен във всички негови следствия, довежда до диаметрално противоположни резултати? Нито един икономист нито преди, нито след Адам Смит не е даже забелязал тук задачата, която трябва да бъде разрешена. Сей достига само до признанието, че в разделението на труда същата причина, която носи изгодата, принася и вредата.“

Адам Смит е бил по-далновиден, отколкото мисли г-н Прудон. Той прекрасно е виждал, че „в действителност разликата в производните способности между индивидите е много по-незначителна, отколкото ни се струва. Тези така различни способности, които на пръв поглед отличават хората от различните професии, достигнали зряла

възраст, са не толкова *причина*, колкото *следствие* на разделението на труда⁶³. Първоначалната разлика между хамалина и философа е по-незначителна, отколкото между дворното куче и хрътката. Пропастта между тях е изкопана от разделението на труда. Всичко това не пречи на г-н Прудон да твърди на друго място, че Адам Смит не е имал ни най-малко понятие за вредното действие на разделението на труда и че Ж.-Б. Сей *първ* признал, че „в разделението на труда същата причина, която носи изгодата, принася и вредата“.

Но да чуем какво казва Лемонте; *suum cuique**.

„Г-н Ж. Б. Сей ми направи честта да възприеме в своето прекрасно съчинение по политическа икономия принципа, *издигнат от мен* в този фрагмент за моралното влияние на разделението на труда. Малко лекомисленото заглавие на моята книга⁶⁴ е било без съмнение причината, която му е попречила да ме цитира. Само така мога да обясня мълчанието на писателя, твърде богат със собствени заслуги, за да не признае такова малко заимствуване.“ (Лемонте. Пълно събрание на съчиненията, т. I, стр. 245, Париж, 1840).

Да отдадем заслуженото на Лемонте: той много остроумно е изложил вредните следствия на разделението на труда в онзи вид, в който то съществува сега, тъй че г-н Прудон не е намерил да прибави към това нищо. Но щом вече по вина на г-н Прудон засегнахме въпроса за приоритета, то ще кажем мимоходом, че дълго преди Лемонте и 17 години преди Адам Смит, ученик на А. Фергюсон, последният ясно изложи този въпрос в глава, специално посветена на разделението на труда.

„Би могло даже да се усъммим дали общите способности на нацията се увеличават пропорционално на прогреса на техниката. В много клонове на техниката... целта напълно се постига без всякакво участие на ума и на чувствата, и невежеството се явява също така майка на промишлеността, както и на суеверието. Размишлението и въображението са податливи на грешки, но привычното движение на ръката или на крака не зависи нито от едното, нито от другото. По такъв начин би могло да се каже, че по отношение на манифактурата най-голямото съвършенство се заключава в това, напълно да се освободим от всякакво участие на духа, тъй че работилницата да може да се разглежда като машина, съставена от хора... Генералът може да е много опитен във военното изкуство, докато цялата заслуга на войника се свежда до изпълняване на известни движения на ръцете и краката. Първият е спечелил може би онова, което е изгубил последният... В период, когато всичко се разделя, мисленето само може да се превърне в отделно занятие.“ (А. Фергюсон. „Есе върху историята на гражданското общество“, Париж, 1783⁶⁵).

В заключение на нашия литературен преглед ние решително отричаме, че „*всички* икономисти са придавали много по-голямо значение на изгодните, отколкото на вредните страни на разделението на труда“. Достатъчно е да споменем Сисмонди.

* — всекиму своето. — *Ред.*

И така, що се отнася до *полезните страни* на разделението на труда, на г-н Прудон е оставало само да парафразира в повече или по-малко надут стил общите, известни на всички фрази.

Да видим сега по какъв начин от разделението на труда, разглеждано като общ закон, като категория, като идея се извеждат свързаните с него *вредни страни*. По какъв начин тази категория, този закон довежда до нееднакво разпределение на труда във вреда на уравнилната система на г-н Прудон?

„В този тържествен час на разделение на труда бурен вятър започва да се носи над човечеството. Прогресът се извършва не за всички по равен и еднакъв начин... Той започва с това, че овладява малък брой привилегирани... Това именно пристрастие на прогреса по отношение на личностите е заставяло така дълго да се върва в естественото, провиденциално неравенство на положенията, то породил кастите и създаде иерархическия строй на всички общества.“ (Прудон, т. I, стр. 94).

Разделението на труда създава кастите. Кастите са вредната страна на разделението на труда; следователно разпределението на труда е създавало вредни неща. *Quod erat demonstrandum**. Ако ние пожелаем да отидем по-нататък и попитаме кое довело разделението на труда до създаване на кастите, иерархическия строй и привилегиите, то г-н Прудон ще ни отговори: прогресът. А какво е предизвикало прогреса? Ограничението. Ограничение г-н Прудон нарича пристрастието на прогреса към определен кръг лица:

След философията идва историята. Сега вече не описателна и не диалектическа история, а сравнителна. Г-н Прудон прокарва паралел между съвременния и средновековния печатарски работник, между работника от гигантските леярни заводи Крьозо и селския подковач, между съвременния писател и средновековния писател и застава блюдото на везните да се наклонява на страната на онези, които в по-голяма или по-малка степен са представители на разделението на труда, което е съществувало през средните векове или което ние сме наследили от тази епоха. Той противопоставя разделението на труда на една историческа епоха на разделението на труда на друга историческа епоха. Това ли трябваше да направи г-н Прудон? Не. Той трябваше да ни покаже вредните страни на разделението на труда изобщо, на разделението на труда като категория. Защо впрочем да се спираме върху тази част от произведението на г-н Прудон, когато, както ще видим малко по-нататък, той сам недвусмислено се отрича от всички тези мними доводи?

„Първото следствие на раздробения труд“ — продължава г-н Прудон — след *покваряването на душата* е удължаването на работния ден, който расте

* Кое то именно трябваше да се докаже. *Ред.*

обратно пропорционално на количеството на изразходваните умствени сили... Но тъй като дължината на работния ден не може да превишава шестнадесет-осемнадесет часа, то от момента, в който става невъзможно увеличението на работното време, започва намалението на цената и работната заплата пада... Несъмнено е едно, и то единствено заслужава да бъде отбелязано: *всеобщата съвест* признава, че трудът на майстора не може да бъде равностоен на труда на черноработника. *Следователно* понижаването на цената на работния ден е необходимо и по такъв начин работникът, чиято душа е била осакатена от принизяващата го функция, неизбежно трябва да понесе и физически лишения вследствие нищожието възнаграждение“.

Ние няма да се спираме върху логическата стойност на тези силогизми, които Кант би нарекъл отвеждащи настрана паралогизми.

Ето тяхната същност:

Разделението на труда свежда работника до принизяваща го функция; на тази принизяваща функция съответствува покварена душа, а на покваряването на душата съответствува постоянно усиливащото се падане на работната заплата. И за да докаже, че намалената заплата действително е достойна за осакатената душа, г-н Прудон за успокоение на своята съвест твърди, че такава е волята на всеобщата съвест. Интересно е да се знае влиза ли душата на г-н Прудон в тази всеобща съвест?

Машините са според г-н Прудон „логическа аптитеза на разделението на труда“; в подкрепа на своята диалектика той преди всичко превръща машините във *фабрика*.

За да изведе нищетата от разделението на труда, г-н Прудон първоначално предполагаше наличността на съвременна фабрика; сега той предполага създадената от разделението на труда нищета, за да стигне до фабриката и да може да я представи като диалектическо отрицание на тази нищета. След като отрежда на работника в правствено отношение *принизяваща функция*, във физическо — нищожна работна заплата; след като го поставя *в зависимост от фабричния майстор* и принизява неговия труд до *труда на черноработника*, г-н Прудон веднага отново се обръща към фабриката и машините, обвинявайки ги в това, че те *принизяват* работника, „подчинявайки го на *собственика*“, и — като завършък на унижението на работника — го застава „да изпадне от положението на занаятчия до положението на *черноработник*“. Прекрасна диалектика! И поне да беше спрял тук. Но не, па него му е необходима нова история на разделението на труда, този път вече не за извличане противоречията от нея, а за да преустрои фабриката по своему. За постигането на тази цел той е принуден да забрави всичко, което току-що е казал за разделението на труда.

Трудът се организира и се разделя различно в зависимост от оръдията, с които той разполага. Ръчната мелница предполага по-

друго разделение на труда от това при парната. Да се започне с разделиението на труда изобщо, за да се стигне до едно специално оръдие за производство, машината, това значи просто да се прояви най-пълно неуважение към историята.

Машината е толкова малко икономическа категория, колкото и бикът, който тегли плуга. Машината е само производителна сила. А съвременната фабрика, основана върху употребата на машини, е обществено отношение на производството, икономическа категория.

Да видим сега как стават нещата в блестящото въображение на г-н Прудон.

„В обществото постоянно появяване на нови и нови машини е антитеза, обратна формула на труда: това е *протест* на промишления гений срещу *раздробяване и човекоубийствен труд*. Какво представлява всъщност машината? *Това е особен начин на съединение на различни частици труд*, отделени една от друга поради разделиението на труда. Всяка машина може да се разглежда като съединение на много операции... Следователно чрез машината се извършва *възстановяване на работника*... Машините, които в политическата икономия са противоположност на разделиението на труда, представляват синтезът, който в човешкия ум противостои на анализа... Разделиението само е разединявало различните части на труда, предоставяйки на всеки да се отдава на онези специалности, към която той чувства най-голяма склонност; фабриката групира работниците съобразно с отношението на всяка част към цялото... Тя въвежда в областта на труда принципа на властта... Но това още не е всичко: *машината* или *фабриката*, след като принизи работника, подчинявайки го на собственика, довършва неговото унижение, като го заставя да изпадне от положението на занаятчия до положението на черноработник... Периодът на машините, в който ние сега живеем, се отличава с една характерна особеност, именно с *наемния труд*. Наемният труд се е появил *по-късно* от разделиението на труда и размяната.“

Ще направим на г-н Прудон една проста забележка. Разединението на различните части на труда, което предоставя всекиму възможността да се отдава на специалността, към която той чувства най-голяма склонност, разединение, началото на което г-н Прудон отнася към началото на света, съществува само в съвременната промишленост, при господството на конкуренцията.

По-нататък г-н Прудон ни дава извънредно „интересна генеалогия“, за да покаже по какъв начин фабриката е произлязла от разделиението на труда, а наемният труд — от фабриката.

1) Той предполага човек, който „е забелязал, че като разделяме производството на неговите различни части и като предоставяме изпълнението на всяка от тези части на отделен работник“, ние увеличаваме производителните сили.

2) „Като следи нишката на тази идея, този човек си казва, че като образува постоянна група работници, избрани за *поставската* от него специална цел, той ще достигне по-постоянно производство и т. н.“

3) Този човек прави на другите хора *предложение*, за да схватат неговата идея и нейната нишка.

4) При започване на промишлеността този човек се улавя като *равен с равни със своите съдружари*, които стават впоследствие негов *работници*.

5) „Ясно е, разбира се, че това първоначално равенство е трябвало бързо да изчезне вследствие изгодното положение на собственика и зависимостта на наемния работник.“

Такъв е новият образец на *историческия и описателния метод* на г-н Прудон.

Да разгледаме сега от историческа и икономическа гледна точка дали действително *принципът на властта* е въведен в обществото от фабриката и машината след разделението на труда; станало ли е при това, от една страна, възстановяване на работника, макар той, от друга страна, да е бил подчинен на авторитета; представлява ли, най-после, машината възсъединение на разделения труд, негов *синтез*, противоположен на неговия *анализ*.

Обществото като цяло има тази обща черта с вътрешното устройство на фабриката, че и в него също се наблюдава разделение на труда. Ако вземем за образец разделението на труда в съвременната фабрика, за да го приложим след това към цялото общество, то ще се окаже, че най-добре организирано за производството на богатства е онова общество, което има само един главен предприемач, разпределящ функциите между различните членове на обществото по предварително установени правила. Но в действителност ние виждаме нещо друго. Докато вътре в съвременната фабрика разделението на труда в подробности се определя от властта на предприемача, за разпределението на своя труд съвременното общество няма никакви правила, никаква власт освен свободната конкуренция.

При патриархалния строй, при кастовия строй, при феодалния и цеховия строй разделението на труда в цялото общество се е извършвало по определени правила. Били ли са тези правила установени от волята на законодателя? Не. Родени първоначално от условията на материалното производство, те са били издигнати в закони доста по-късно. Именно по такъв начин тези различни форми на разделението на труда са легнали в основата на различните обществени организации. А що се отнася до разделението на труда в работилницата — при всички посочени по-горе обществени форми то е било твърде слабо развито.

Може даже да се приеме за общо правило, че колкото по-малко властта напраща разпределението на труда в обществото, толкова по-силно се развива разделението на труда в работилницата и толкова повече се подчинява то на властта на едно лице. По такъв на-

чин по отношение на разделението на труда властта в работилницата и властта в обществото са *обратно пропорционални* помежду си.

Да видим сега какво представлява фабриката, в която работите са рязко разделени, където задачата на всеки работник се свежда до твърде проста операция и където властта, т. е. капиталът, групира и насочва работите. Как е възникнала тази фабрика? За да отговорим на поставения въпрос, ние би трябвало да разгледаме как се е развивала собствено манифактурната промишленост. Аз говоря за онази промишленост, която не се е превърнала още в съвременна промишленост с нейните машини, но която не е вече нито средновековното занаятчийство, нито домашната промишленост. Ние няма да влизаме в големи подробности, а ще набележим само няколко най-важни точки, за да покажем, че с формули в историческата наука не може да се отиде далече.

Едно от най-необходимите условия за образуването на манифактурната промишленост беше натрупването на капиталите, улеснено от откриването на Америка и от вноса на нейните скъпоценни метали.

Достатъчно доказано е, че увеличението на средствата за размяна е довело, от една страна, до намаляване на работната заплата и на поземлената рента, а от друга — до нарастване на промишлената печалба. С други думи: колкото са паднали класите на поземлените собственици и на работниците, феодалните сеньори и народът, толкова се е издигнала класата на капиталистите — буржоазията.

Имало е и други обстоятелства, които едновременно са съдействували за развитието на манифактурната промишленост: увеличаването на количеството на намиращите се в обръщение стоки, дошло в резултат на установяването на търговски сношения с Източна Индия по морския път около нос Добра Надежда; след това колониалната система и развитието на морската търговия.

Друго обстоятелство — на което още не е отделено достатъчно внимание в историята на манифактурната промишленост — е разпускането на многобройните свити на феодалните сеньори, второстепенните членове на които се превърнали в скитници, преди да постъпят в работилниците. Създаването на манифактурната работилница се е предшествовало от почти всеобщо скитничество през XV и XVI век. Манифактурната работилница намерила освен това могъща поддръжка сред голям брой селяни, които в продължение на цели столетия се стичали в града, тъй като превръщането на полетата в ливади и успехите на земеделието, които намалявали количеството на необходимите за обработване на земята ръце, постоянно ги гонели от селата.

Разширяването на пазара, натрупването на капитали, промените в социалното положение на класите, цяла маса хора, лишени от своите предишни източници на доход — ето историческите условия за образуване на манифактурата. Не доброволните сделки между равни, както мисли г-н Прудон, са събрали хората в работилниците. И не в недрата на старите корпорации се е зародила манифактурата. Начело на новата работилница е стоял търговецът, а не старият цехов майстор. Почти навсякъде между манифактурата и занаятчийството се е водила ожесточена борба.

Натрупването и концентрацията на оръдия за производство и работници са предшествували развитието на разделението на труда в работилницата. Отличително свойство на манифактурата е било по-скоро обединението на много работници и много занаяти на едно място, в едно помещение, под командата на един капитал, отколкото разлагането на труда на неговите съставни части и приспособяването на отделните работници към твърде прости специалности.

Полезността на работилницата се е състояла не толкова в разделението на труда, в собствения смисъл на думата, колкото в обстоятелството, че производството тук се е водило в по-големи размери, спестявали са се много излишни разходи и пр. В края на XVI и в началото на XVII век холандската манифактура още едва е познавала разделението на труда.

Развитието на разделението на труда предполага обединение на работниците в една работилница. Нито през XVI, нито през XVII век ние не срещаме дори нито един пример на такова значително разделение на различните клонове на един и същ занаят, при което би било достатъчно да се съединят те на едно място, за да се получи завършена манифактурна работилница. Но щом хората и оръдията за производство се обединяваха на едно място, разделението на труда в този вид, в който то съществуваше в цеховите корпорации, необходимо се отразяваше и възпроизвеждаше в работилницата.

Според г-н Прудон, който вижда нещата наопаки, ако изобщо ги вижда, разделението на труда в смисъла на Адам Смит предшества манифактурната работилница, докато всъщност такава работилница е условие за съществуване на разделение на труда.

Машините в собствения смисъл на думата се появяват едва към края на осемнадесетия век. Няма нищо по-нелепо да се вижда в тях *антитезата* на разделението на труда, *синтезът*, който възстановява единството на раздробения труд.

Машината е съединение на оръдията на труда, а съвсем не съединение на работите на самия работник.

„Когато всяка отделна операция е сведена от разделението на труда до употреба на един прост инструмент, тогава съединението на всички тези ин-

струменти, привеждани в действие от един двигател, образува машина“ (Ба-бедж. „Трактат за икономическата природа на машините“ и т. н., Париж, 1833⁶⁶).

Прости оръдия, натрупване на оръдия, сложни оръдия; привеждане в действие на сложното оръдие от един двигател — ръцете на човека, привеждане на тези инструменти в действие от природните сили; машина; система от машини, която има един двигател; система от машини, която има автоматично действащ двигател — ето хода на развитието на машините.

Концентрацията на оръдията за производство и разделението на труда са също така неделими едно от друго, както в областта на политиката са неделими концентрацията на държавната власт и разделението на частните интереси. Англия с нейната концентрация на земите — тези оръдия на земеделския труд, има също разделение на земеделския труд и прилага машини за обработване на земята. А Франция, където оръдието на земеделския труд, земята, е раздробена на малки участъци, няма, изобщо казано, нито разделение на земеделския труд, нито приложение на машини в земеделството.

По мнението на г-н Прудон концентрацията на оръдията на труда е отрицание на разделението на труда. В действителност ние тук отново виждаме обратното. Съобразно с концентрацията на оръдията се развива също така разделението на труда и *vice versa**. Ето защо всяко голямо механическо изобретение води към засилване на разделението на труда, а всяко засилване на това разделение води на свой ред към нови изобретения в механиката.

Не е нужно да напомняме, че големите успехи в разделението на труда започнаха в Англия след изобретяването на машините. Така тъкачите и предачите бяха в по-голямата си част също такива селяни, каквито ние и досега срещаме в изостаналите страни. Изобретяването на машините довърши отделянето на манифактурната промишленост от земеделската. Тъкачът и предачът, обединени по-рано в едно семейство, бяха разделени от машината. Благодарение на последната предачът може сега да живее в Англия, докато тъкачът се намира в Източна Индия. Преди изобретяването на машините промишлеността на страната се насочваше главно към обработване на суровите материали, произвеждани на нейната собствена почва. Така Англия обработваше вълна, Германия — лен, Франция — коприна и лен, Източна Индия и Левант — памук и т. н. Благодарение на прилагането на машините и на пълното разделение на труда взе такива размери, че едрата промишленост, откъсната от националната почва, зависи вече единствено от световния пазар, от международ-

* — обратно. *Ред.*

ната размяна, от международното разделение на труда. Най-после, машината има такова влияние върху разделението на труда, че щом като в производството на някакъв предмет се открие възможност за частично прилагане на механически действащи оръдия, производството веднага се разделя на два независими един от друг клона.

Нужно ли е да се говори за *провиденциалната* и филантропична *цел*, открита от г-н Прудон в изобретяването и първоначалното прилагане на машините?

Когато английската търговия взе такива размери, че ръчният труд не можеше вече да задоволява съществуващото на пазара търсене, почувствува се необходимостта от машини. Тогава започнаха да мислят за прилагането на механическите знания, вече напълно развили се през XVIII век.

Появяването на фабриката е отбелязано с такива действия, които най-малко се отличаваша с филантропичност. Там с бич държаха децата на работа; децата станаха предмет на търговия и за доставянето им сключваха договори със сиропиталищата. Всички закони относно занаятчийското обучение на работниците бяха отменени, тъй като употребявайки израза на г-н Прудон, нямаше вече нужда от *синтетически* работници. Най-после, като се започне от 1825 г., почти всички нови изобретения бяха резултат на конфликтите между работниците и предприемачите, които с всички сили се стараеха да обезценят труда на работниците-специалисти. След всяка шо-годе значителна стачка се появяваше нова машина. Работникът пък не само не виждаше в машината своята реабилитация или своето *възстановяване*, както казва г-н Прудон, но през XVIII век дълго се бори против зараждащото се господство на автоматично действащия механизъм.

„Уайт — казва доктор Юр — много по-рано от Аркрайт изобрети предачните пръсти (редица снабдени с жлеbove ваячета) . . . Но главната трудност се състоеше не толкова в изобретяването на автоматичния механизъм . . . Тя се състоеше главно в липсата на дисциплина, която да застави хората да се откажат при работата от своите неправилни навици и да ги отъждестви с неизменната правилност на движението на голямата автоматична машина. Но изобретяването и провеждането на практика на кодекс на манифактурната дисциплина, отговарящ на потребностите и бързината на автоматичната система — бе задача, достойна за Херкулес. Именно тази благородна задача изпълни Аркрайт.

И така, въвеждането на машините засили разделението на труда в обществото, опрости задачата на работника в работилницата, увеличи концентрацията на капитала и още повече раздоби човека.

Когато у г-н Прудон се явява желанието да бъде икономист и да напусне за момент „развитието на определения ред в разума“, той черпи своята ерудиция от А. Смит, който писа по онова време,

когато автоматичната работилница едва се зараждаше. Разликата между разделението на труда, което съществуваше по времето на А. Смит, и онова, което ние виждаме в съвременната автоматична работилница, е действително грамадна. За да я изясним, достатъчно ще е да цитираме няколко места от „Философия на фабриката“ на доктор Юр.

„Когато А. Смит писа своето безсмъртно произведение за основите на политическата икономия, системата на машинната промишленост едва беше известна. Разделението на труда основателно му се струваше велик принцип на усъвършенствуване на манифактурата. Вземайки за пример производството на карфици, той показва, че работникът, усъвършенствувайки се в изпълнението на една и съща операция, произвежда и по-бързо, и по-евтино. Той видя, че съгласно този принцип във всеки клон на манифактурата изпълнението на някои операции — като нарязването на медната жица на равни части — значително се облекчава; други операции пък — като напр. изработването и закрепването на главичките на карфиците — си остават сравнително трудни; оттук той заключи, че е възможно да се приспособи към всяка от тези операции работник, чиято заплатата ще съответствува на неговата сръчност. Това приспособяване съставя същността на разделението на труда. Но онова, което можеше да служи като добър пример през времето на доктор Смит, сега може само да въведе публиката в заблуждение относно истинския принцип на фабричната промишленост. И наистина разпределянето или, по-точно, приспособяването на работите към различните индивидуални способности съвсем не влиза в плана на действие на автоматичната фабрика; напротив, във всеки процес, който изисква голяма ловкост и сигурна ръка, изкусният, но често склонен към различни неправилности работник се заменя с особен механизъм, чиято автоматична работа е така добре регулирана, че даже едно дете може да я надзирава.

Принципът на фабричната система се заключава следователно в изместването на ръчния труд от машинен и в заместването на разделението на труда между занаятчиите с разлагането на процеса на неговите съставни части. При системата на ръчния труд човешкият труд представляваше обикновено най-скъпият елемент на всеки продукт; при системата на машинния труд изкуството на занаятчиите все повече и повече се заменя с просто надзираване на машините.

Такава е слабостта на човешката природа, че колкото по-изкусен е работникът, толкова по-своеволен и несговорчив е той и толкова по-малко е годен поради това за механическа система, общият ход на която може значително да пострада от неговите прищевки. Главната задача на съвременния манифактурист се заключава следователно в това, съчетавайки своите капитали с науката, да сведе цялата задача на работниците до употребяване в работата само на ловкост и бдителност — качества, които бързо се усъвършенствуват на млади години, ако биват насочвани върху един и същ предмет.

При системата на градиране на труда се изисква дългогодишно обучение, преди очите и ръцете на работника да станат достатъчно изкусни за изпълнението на някои особено трудни механически операции; а при системата, разлагаща производството на неговите съставни части, които се изпълняват от автоматична машина, тези части могат да се възложат на работник с най-посредствени способности, след като бъде подложен само на кратко изпитание; в крайни случаи той може дори да се мести от една машина на друга по волята на директора на заведението. Такива премествания се намират в явни противоречие със старата рутина, която, разделяйки труда, предоставяше на един работник да прави главичките на карфиците, на друг да остри върховете — скучни

занятия, чието еднообразие затъпяваше работниците... Но по принципа на *изравняването*, т. е. при фабричната система, способностите на работника се подлагат само на приятно упражнене“ и т. н. „... Тъй като неговата работа се ограничава с надзора върху правилно действащия механизъм, той може да я изучи за твърде късо време; а когато той пренася своите услуги от една машина на друга — в неговата работа се внася разнообразие, което разширява неговия кръгзор, карайки го да мисли за общите комбинации, които произтичат от неговия труд и труда на неговите другари. Затова при обикновени обстоятелства системата на *равно разпределение на работите* не може да води към онова задъшаване на способностите, стесняване на кръгзора и нарушение на телесното развитие на работника, които не без причина се приписваха на разделението на т. I, гл. 167).

В действителност постоянната цел и стремежът на всяко механическо усъвършенстване е пълното отстраняване на нуждата от човешки труд или понижаването на неговата цена чрез замяна на мъжкия труд с женски и детски, на труда на изкуските занаятчии — с труда на прости надничари... Този стремеж вместо опитни работници да се използват само деца с ясни очи и гъвкави пръсти доказва, че схоластичната догма за разделението на труда според различните степени на сръчност най-после е отхвърлена от нашите просветени фабриканти“ (Ендрю Юр, „Философия на фабриката, или Промислена икономия“, т. I, гл. 167).

Разделението на труда в съвременното общество се характеризира с това, че то поражда специалностите, специалистите, а заедно с това и свойствения им професионален идиотизъм.

„Ние сме безкрайно учудени — казва Лемонте, — като виждаме, че у древните едно и също лице е било често едновременно забележителен философ, поет, оратор, историк, свещеник, администратор и пълководец. Нас ни плаши такава обширно поприще. Всеки си огражда известно пространство и се затваря в него. Аз не зная дали чрез това раздробяване се увеличава общото поле на дейност, но добре зная, че в резултат на това човек издредбява.“

Разделението на труда в автоматичната фабрика се характеризира с това, че трудът съвършено губи тук характер на специалност. Но щом се прекъсва всяко специално развитие, възниква нужда от универсалност, стремеж на индивида към всестранно развитие. Автоматичната фабрика заличава специалностите и свойствения им професионален идиотизъм.

Г-н Прудон, неразбрал даже тази единствено революционна страна на автоматичната фабрика, прави крачка назад и предлага на работника да не се ограничава с една дванадесета част от карфиатата, а да прави подред и дванадесетте части. По такъв начин работникът би достигнал пълното и всестранно разбиране на карфиатата. Ето в какво се заключава „синтетичният труд“ на г-н Прудон. Без съмнение крачка напред и крачка назад представляват също синтетично движение.

Изобщо г-н Прудон не е отишъл по-далеч от идеала на дребния буржоа. А за осъществяването на този идеал той не е измислил

нищо по-добро освен да ни върне към състоянието на средновековния калфа или най-многого на средновековния майстор. Достатъчно е да направиш през своя живот само едно образцово произведение, шедьовър, само един път да се почувствуващ човек, казва той на едно място в книгата си. Не е ли това — и по форма, и по същество — шедьовърът, който се изискваше от средновековните цехове?

§ III. КОНКУРЕНЦИЯ И МОНОПОЛ

Добра страна на конкуренцията.	} „Конкуренцията има за труда също такова съществено значение, както и разделение-то . . . Тя е необходима за <i>настъпване на равенството</i> .“
Лоша страна на конкуренцията.	} „Нейният принцип отрича сам себе си. Неизбежно нейно следствие е загиването на онези, които тя увлича.“
Общо съображение.	} „Както <i>вредните</i> последици от конкуренцията, така също и изгодите, които тя носи . . . логически произтичат от нейния принцип.“
	} „Да се намери <i>примиряващият</i> принцип, който трябва да изхожда от закон, стоящ над самата свобода.“
	В а р и а н т:
Задача, подлежаща на разрешаване.	} „Става дума следователно съвсем не за унищожаване на конкуренцията, което е също така невъзможно, както и унищожаването на свободата; цялата работа е в това, да се намери равновесието, и аз даже бих казал охотно: да се намери <i>полиция</i> за конкуренцията.“

Г-н Прудон започва със защитата на вечната необходимост от конкуренция против ония, които желаят да я заменят със *съревнованието**.

* Против фурнеристите. — Ф. Е. (Бележка на Енгелс към немското издание от 1885 г.).

„Безцелно съревнование“ не съществува. „Предметът на всяка страст винаги е аналогичен на самата страст. Жената е предмет на страстта за влюбения. властта — за честолюбивия, златото — за скъперника, лавровият венец — за поета; също така и предметът на промишленото съревнование необходимо е *печалбата*. Съревнованието не е нищо друго освен самата конкуренция.“

Конкуренцията е съревнование заради печалба. Представлява ли промишленото съревнование непременно съревнование заради печалба, т. е. конкуренция? Г-н Прудон доказва това, като просто го твърди. Ние вече видяхме, че да се твърди по неговото мнение, значи да се доказва, както да се предполага, значи да се отрича.

Ако непосредственият *предмет* на страстта за влюбения е жената, то непосредственият предмет на промишленото съревнование ще е продуктът, а не печалбата.

Конкуренцията е търговско, а не промишлено съревнование. В наше време промишленото съревнование съществува само заради търговски цели. Има даже такива фази в икономическия живот на съвременните народи, когато всички са обхванати от един вид трескав ламтеж за печалба без производство. Тази периодически повтаряща се спекуляционна треска разкрива истинския характер на конкуренцията, която се старае да избегне необходимостта от промишлено съревнование.

Ако вие бихте казали на занаятчията от XIV век, че привилегиите и цялата феодална организация на промишлеността ще бъдат унищожени и заменени от промишленото съревнование, наричано конкуренция, той би ви отговорил, че привилегиите на различните корпорации, цехове и гилдии представляват организирана конкуренция. Същото казва и г-н Прудон, като твърди, че „съревнованието не е нищо друго освен самата конкуренция“.

„Издайте разпореждане, по силата на което от 1 януари 1847 г. на всички и на всеки би се гарантирал трудът и работната заплата; веднага високото напрежение на промишлеността ще се смени от небивал застой.“

Вместо предположение, твърдение и отрицание ние имаме сега разпореждане, издавано от г-н Прудон с нарочната цел да докаже необходимостта от конкуренция, нейната вечност като категория и пр.

Ако си въобразим, че за унищожаване на конкуренцията ни са необходими само разпореждания, то ние никога няма да се освободим от конкуренцията. А да се стигне дотам, да се предлага унищожаване на конкуренцията, като се запази работната заплата, значи да се предлага безсмислица, облечена в кралски декрет. Но народите се развигват не по кралски декрети. Преди да прибягнат към такива декрети, народите трябва поне да изменят изоснови условията на своето промишлено и политическо съществуване, а следователно и целия свой начин на живот.

Г-н Прудон ще ни отговори със своята неизменна самоувереност, че това е хипотеза за „изменение на човешката природа независимо от условията на историческото минало“ и че той има право „да ни отстрани от спора“ — не знаем вече по силата на какво разпореждане.

Г-н Прудон не знае, че цялата история не е нищо друго освен непрекъснато изменение на човешката природа.

„Да се придържаме към фактите. Френската революция бе извършена толкова заради промишлена свобода, колкото и за политическа; и макар Франция в 1789 г. да не предвиждаше всички следствия на принципа, чийто осъществяване искаше, тя — нека го кажем открито — не се излъга нито в своите желания, нито в своите очаквания. Който се опита да отрече това, той ще загуби в моите очи всяко право на критика: аз никога няма да споря с противник, който по принцип допуска произволната грешка на двадесет и пет милиона души... Ако конкуренцията не би била принцип на обществената икономия, декрет на съдбата, потребност на човешката душа, защо тогава вместо за унищожаване на корпорациите, цеховете и гилдите хората не предпочетоха да помислят за тяхното *поправяне*?“

Оттук следва, че тъй като французите от XVIII век са унищожили корпорациите, цеховете и гилдите, вместо да ги видоизменят, то французите от XIX век трябва да видоизменят конкуренцията, вместо да я унищожат. Тъй като конкуренцията се е установила във Франция в XVIII век по силата на историческите потребности, то тя не трябва да бъде унищожена в XIX век поради новите исторически потребности. Като не разбира, че установяването на конкуренцията бе тясно свързано с действителното развитие на хората от XVIII век, г-н Прудон превръща конкуренцията в потребност на *човешката душа* in partibus infidelium*. В какво би превърнал той за XVII век великия Колбер?

След революцията настъпва съвременният ред на нещата. Г-н Прудон и тук намира факти, които потвърждават вечността на конкуренцията, като доказва, че всички отрасли на стопанска дейност, в които тази категория е още недостатъчно развита като напр. земеделието, се намират в състояние на изостаналост и упадък.

Твърдението, че някои отрасли на стопанска дейност не са се развили още до конкуренция, а други не са достигнали още равнището на буржоазното производство, е просто голословие, което ни най-малко не доказва вечността на конкуренцията.

Цялата логика на г-н Прудон се резюмира в положението: конкуренцията е обществено отношение, в което ние понастоящем развиваме нашите производителни сили. На тази истина той дава не логическо развитие, а само твърде надути форми, като казва, че кон-

* — извън реалната действителност (буквално: „в страната на неверните“ — добавка към титлата на католическите епископи, които били назначавани на чисто номинални епископски длъжности в нехристиянските страни). *Ред.*

куренията е промишленото съревнование, съвременният начин да бъдеш свободен, отговорността в труда, конституирането на стойността, условие за настъпване на равенството, принцип на обществената икономия, декрет на съдбата, потребност на човешката душа, внушение на вечната справедливост, свобода в разделението, разделение в свободата, икономическа категория.

„Конкуренцията и асоциацията се опират една на друга. Те не само не се изключват, но даже не се различават помежду си. Конкуренцията необходимо предполага *обща цел*. Следователно конкуренцията не е *егоизъм* и най-печалното заблуждение на социализма се заключава в мнението, че конкуренцията разрушава обществото.“

Конкуренцията предполага *обща цел*, а това, от една страна, доказва, че конкуренцията е асоциация, а от друга — че конкуренцията не е *егоизъм*. А нима *егоизъмът* не предполага също *обща цел*? Всеки *егоизъм* действа в обществото и посредством обществото. Той предполага следователно обществото, т. е. общи цели, общи потребности, общи средства за производство и пр. и пр. И не поради това ли конкуренцията и асоциацията, за която говорят социалистите, даже не се различават помежду си?

Социалистите прекрасно знаят, че съвременното общество е основано върху конкуренцията. Как биха могли те да упрекуват конкуренцията, че руши съвременното общество, което те самите искат да разрушат? От друга страна, как биха могли те да обвиняват конкуренцията, че руши бъдещото общество, в което те виждат, напротив, унищожението на самата конкуренция?

Г-н Прудон казва по-нататък, че конкуренцията е *противоположност на монопола* и че следователно тя не може да бъде *противоположна на асоциацията*.

Феодализмът е бил от самото начало на своето съществуване противоположен на патриархалната монархия; но той не е бил противоположен на конкуренцията, която още не е съществувала по това време. Следва ли от това, че конкуренцията не е противоположна на феодализма?

Общество, асоциация може да се нарече всяко общество, както феодалното, така и буржоазното, което е асоциация, основана върху конкуренцията. Как може да има социалисти, които се надяват да унищожат конкуренцията само с думата *асоциация*? И как може самият г-н Прудон да мисли, че само с простото подвеждане на конкуренцията под понятието *асоциация* той може да я защити срещу социализма?

Всичко току-що казано от нас се отнася към добрата страна на конкуренцията, както я разбира г-н Прудон. Да преминем сега към лошата, т. е. към отрицателната страна на конкуренцията, към ней-

ните вредни следствия, към нейните разрушителни, подривни, зло-вредни свойства.

Картината, която ни рисува г-н Прудон, има крайно мрачен характер.

Конкуренцията поражда нищетата, тя раздухва гражданската война, „изменя естествените условия на земните пояси“, размесва националностите, внася смут в семейството, развращава обществената съвест, „извращава понятията за правосъдие, за справедливост“, за морал и което е най-лошото, тя разрушава честната и свободна търговия, като не дава в замяна на това даже *синтетичната стойност*, постоянната и честна цена. Конкуренцията разочарова всички, без да се изключват самите икономисти. Тя довежда работата дотам, че разрушава самата себе си.

След всичко лошо, казано от г-н Прудон за конкуренцията, не се ли оказва тя най-разлагачият, най-разрушителният елемент за отношенията на буржоазното общество, за неговите принципи и илюзии?

Да отбележим, че влиянието на конкуренцията върху буржоазните *отношения* става все по-разрушително, колкото повече тя поражда трескав стремеж за създаване нови производителни сили, т. е. материалните условия на новото общество. В това отношение поне лошата страна на конкуренцията би могла да представлява и нещо добро.

„Разглеждана от гледна точка на нейния произход, конкуренцията, като икономическо състояние или икономическа фаза, е необходимо следствие на... терзията за съкращаването на общите производствени разноси.“

За г-н Прудон кръвообръщението би се явило като резултат от теорията на Харвей.

„Монополът е неизбежен завършек на конкуренцията, която го поражда с непрекъснатото си самоотричане. В този произход на монопола се крие вече неговото оправдание... Монополът представлява естествена противоположност на конкуренцията... но щом конкуренцията е необходима, то тя съдържа вече в себе си идеята за монопола, защото монополът е седалището на всяка конкуренция, която разрушава индивидуалност.“

Ние се радваме заедно с г-н Прудон, че той поне веднаж може да приложи своята формула за тезата и антитезата. На всички е известно, че съвременният монопол се поражда от самата конкуренция.

Що се отнася пък до съдържанието, г-н Прудон се придържа към поетични образи. Конкуренцията правеше „от всяко подразделение на труда един вид суверенна област, в която всеки индивид проявяваше своята сила и своята независимост“. Монополът е „опора

за всяка конкурираща индивидуалност“. „Суверенна област“ звучи най-малкото поне също тъй добре, както и „опора“.

Г-н Прудон говори само за съвременния монопол; породен от конкуренцията. Но на всички е известно, че конкуренцията е била породена от феодалния монопол. Следователно първоначално конкуренцията е била противоположност на монопола, а не монополът противоположност на конкуренцията. Затова съвременният монопол не е проста антитеза, а, напротив, истински синтез.

Теза: Феодалният монопол, който е предшествувал конкуренцията.

Антитеза: Конкуренцията.

Синтез: Съвременният монопол, който, доколкото предполага господството на конкуренцията, е отрицание на феодалния монопол и който, доколкото е монопол, отрича конкуренцията.

По такъв начин съвременният монопол, буржоазният монопол, е синтетичен монопол, отрицание на отрицанието, единство на противоположности. Той е монопол в чист, нормален, рационален вид. Г-н Прудон влиза в противоречие със своята собствена философия, като приема буржоазния монопол за монопол в неговото първобитно, *примитивно*, противоречиво, спазматично състояние. Г-н Роси, когото г-н Прудон няколко пъти цитира по въпроса за монопола, очевидно по-добре е разбрал синтетичния характер на буржоазния монопол. В своя „Курс по политическа икономия“⁶⁸ той различава изкуствени и естествени монополи. Феодалните монополи, казва той, бяха изкуствени, т. е. произволни; а буржоазните монополи са естествени, т. е. рационални.

Монополът е хубаво нещо, разсъждава г-н Прудон, защото той представлява икономическа категория, еманация на „безличния разум на човечеството“. Конкуренцията също е хубаво нещо, защото и тя на свой ред е икономическа категория. Но което е лошо, то е начинът на осъществяване както на монопола, така и на конкуренцията. А още по-лошо е, че монополът и конкуренцията се изяждат помежду си. Какво да се прави? Да се стараем да намерим синтеза на тези две вечни идеи, да го изтръгнем от недрата на божеството, където той се пази от незапомнени времена.

В практическия живот ние намираме не само конкуренцията, монопола и техния антагонизъм, но също така и техния синтез, който е не формула, а движение. Монополът създава конкуренцията, конкуренцията създава монопола. Монополистите конкурират помежду си, конкуриращите стават монополисти. Ако монополистите ограничават взаимната конкуренция чрез частични асоциации, засилва се конкуренцията между работниците; и колкото повече расте масата на пролетариата по отношение на монополистите на дадена нация,

толкова по-разюздана става конкуренцията между монополистите от различните нации. Синтезът се заключава в това, че монополът може да съществува само като води постоянна конкурентна борба.

За да изведе диалектически *данъците*, които следват подир *монопола*, г-н Прудон ни говори за *гения на обществото*. Този гений *безстрашно шествува по своя зигзагообразен път*,

„... върви с уверени крачки, *без да се разкайва* и да се спира, и като до-стига до *монопола*, хвърля *меланхоличек* поглед назад и след дълбоко размишле-ние облага с данъци всички предмети на производството и създава цяла адми-нистративна организация с цел *всички длъжности да бъдат отдадени на проле-тариата и да се заплащат от монополистите*“.

Какво да се каже за този гений, който се разхожда с празен стомах в зигзаг? И какво да се каже за самата разходка, която ня-мала друга цел, освен да смаже буржоата с данъците, докато имен-но данъците служат на буржоазията да си доставя средства, за да запазва своето положение на господстваща класа?

За да дадем на читателя известно понятие за начина, по който г-н Прудон борави с икономическите детайли, достатъчно е да ка-жем, че според него *данъкът върху потреблението* бил установен в интерес на равенството и за да се окаже помощ на пролетариата.

Данъкът върху потреблението достигна пълното си развитие едва с победата на буржоазията. В ръцете на промишления капи-тал — т. е. на трезвото и пестеливо богатство, което се запазва, въз-произвежда и увеличава чрез непосредствена експлоатация на труда — данъкът върху потреблението беше средство за експлоа-тация на лекомисленото, весело и разточително богатство на ед-рите дворяни, които се занимаваха само с потребление. Джеймс Стюарт в своето съчинение „Изследване за началата на политическа-та икономия“, обнародвано десет години преди появяването на книгата на Адам Смит, прекрасно е изложил тази първоначална цел на данъка върху потреблението.

„В неограничената монархия — казва той — владетелите се отнасят като че ли с известна завист към увеличаването на богатствата и затова събират данъци от онези, които забогатяват — облагат производството. При конститу-ционно управление пък данъците падат главно върху онези, които обедня-ват — облага се потреблението. Така монарсите obligат с данък промишле-ността... поголовният данък и данъкът върху недворянското имущество са пропорционални на предполагаемото богатство на данъкоплатците. Всеки е об-ложен съразмерно с печалбата, която се предполага, че може да получи. При конституционно управление данъците се събират обикновено от потреблението. Всеки е обложен съразмерно с големината на своите разходи.“⁶⁹

Що се отнася пък до *логическата последователност* на появя-ването — в разума на г-н Прудон — на данъците, на търговския

баланс и на кредита, то ние ще отбележим само, че английската буржоазия, след като достигна при Вилхелм Орански политическо господство и получи възможност свободно да развива условията на своето съществуване, веднага създаде нова данъчна система, обществен кредит и система на покровителствени мита.

Горезложеното е свършено достатъчно, за да даде на читателя правилна представа за дълбокомислените изследвания на г-н Прудон по въпросите за полицията или за данъците, за търговския баланс, кредита, комунизма и населението. Ние можем да твърдим с увереност, че никоя — дори и най-снизходителната — критика не би се зела да се занимава сериозно с главите, посветени на тези въпроси.

§ IV. ПОЗЕМЛЕНА СОБСТВЕНОСТ ИЛИ ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА

Във всяка историческа епоха собствеността се е развивала различно и при свършено различна система на обществени отношения. Затова да се определи буржоазната собственост значи да се изложат всички обществени отношения на буржоазното производство.

Стремежът да се определи собствеността като независимо отношение, като особена категория, като абстрактна и вечна идея — не представлява нищо друго освен метафизическа или юридическа илюзия.

Макар г-н Прудон и да дава вид, че говори за собствеността изобщо, той разсъждава само за *поземлената собственост*, за *поземлената рента*.

„Произходът на рентата, както и на собствеността, лежи, така да се каже, извън пределите на икономиката: той се корени в психологически и морални съображения, които се намират само в твърде далечна връзка с производството на богатствата“ (т. II, стр. 269).

По такъв начин г-н Прудон признава своята неспособност да намери икономическо обяснение на възникването на рентата и собствеността. Той признава, че тази неспособност го принуждава да прибегне към съображения от психологическо и морално естество, които, мамирайки се действително в твърде далечна връзка с производството на богатствата, са тясно свързани обаче с ограничеността на неговия исторически кръгзор. Г-н Прудон твърди, че в произхода на собствеността има нещо *мистично* и *тайнствено*. Но да виждаме тайна в произхода на собствеността, т. е. да превръщаме в тайна отношението на самото производство към разпределението на средствата за производство — не значи ли това, казано с езика на

г-н Прудон, да се откажем от всякакви претенции за икономическа наука?

Г-н Прудон

„се ограничава с напомнянето, че в седмата епоха на икономическата еволюция — в епохата на *кредита*, — когато действителността е била изместена от фикцията и човешката дейност е била застрашена от опасността да се загуби в празното пространство, се явила необходимостта *по-здраво да се привърже човекът към природата*, и рентата била цената на този нов договор“ (т. II, стр. 265).

Човекът с четиридесет еку е предчувствувал очевидно появата на г-н Прудон: „Ваша воля, г-н създателю: всеки е господар в своя свят, но вие никога няма да ме уверите, че светът, в който ние живеем, е от стъкло.“⁷⁰ Във вашия свят, където кредитът беше средство *да се загубиш в празното пространство*, може да се е явила необходимостта от поземлена собственост за *привързване на човека към природата*. Но в света на действителното производство, където поземлената собственост винаги предшества кредита, е немислим *hoghog vacui** на г-н Прудон.

Какъвто и да е произходът на рентата, щом тя съществува, тя става предмет на сделка между арендатора и поземления собственик. Какъв е крайният резултат на тази сделка или, с други думи, каква е средната величина на рентата? Ето какво казва г-н Прудон:

„Теорията на Рикардо отговаря на този въпрос. В началото на общественния живот, когато човекът, новак на земята, е имал в свое разпореждане огромни гори, когато земите са били много, а промишлеността едва се е зараждала, рентата е трябвало да бъде равна на нула. Още необработената земя е била полезност, а не разменна стойност, тя била обща, но не обществена. Малко по малко вследствие на умножаването на семействата и на прогреса на земеделието земята започнала да придобива цена. Трудът придал на почвата своята стойност и оттук се родила рентата. Всяко поле се ценило толкова повече, колкото повече плодове давало то при еднакво количество труд; при това собствениците винаги се стремили да присвояват цялото количество дадени от земята продукти с изключение на заплатата на арендатора, т. е. с изключение на производствените разноски. По такъв начин собствеността следва след труда, за да му отнеме цялото онова количество продукти, което надмива действителните производствени разноски. Докато собственикът изпълнява мистичното задължение и по отношение на колона е представител на обществото, арендаторът в предопределенията на провиденето не е нищо друго освен отговорен работник, длъжен да дава на обществото отчет за всичко, събрано от него над следващата му се по право работна заплата... По своята същност и предназначение рентата е следователно оръдие на разпределящата справедливост, едно от многото средства, употребявани от икономическия гений за постигане на равенството. Това е огромен кадастр, извършван от противоположни страни от собствениците и арендаторите, при което възможността за съблъскване е изключена в името на висша цел. Крайният резултат на такъв

* — страхът от празното пространство. *Ред.*

кадастър трябва да бъде изравняване на владението на земята между земе-
владельците и арендаторите... Необходима е била цялата магическа сила на
собствеността, за да се изтръгне от колона излишъкът на продукта, на който
той не може да не гледа като на свой собствен, считайки себе си единствен
негов творец. Рентата или, по-добре казано, поземлената собственост, разби
земелския егонизъм и породи солидарността, която не би могла да бъде съз-
дадена от никаква сила, от никакво разделяне на земите... Сега, когато мор-
алният резултат на собствеността е достигнат, остава да се извърши разпре-
делението на рентата.“

Целият този набор от гръмки думи се свежда преди всичко до
следното: Рикардо казва, че мерилото на рентата се определя от
излишъка в цената на земеделските продукти над производствените
разноски, включвайки в тези разноски обикновената печалба и обикновената лихва на капитала. Г-н Прудон постъпва по-до-
бре: той намесва в работата собственика, който се явява като
deus ex machina*, за да изтръгне от *обработващия земята* целия из-
лишък на неговия продукт над производствените разноски. Той при-
бягва до намеса на собственика, за да обясни собствеността, до
намеса на рентiera, за да обясни рентата. Той отговаря на въпроса
с това, че повтаря подлежащата на обяснение категория, като при-
бавя към нея още една сричка.**

Да отбележим още, че като определя поземлената рента чрез
разликата в плодородието на почвата, г-н Прудон ѝ приписва нов
произход, тъй като преди да са започнали да ценят земята според
различната степен на нейното плодородие, тя „не е имала“ по мнението на г-н Прудон „разменна стойност, но е била обща“. Но какво
стана с фикцията за рентата, породена от *необходимостта* да се върне
към земята човекът, който бил готов да се загуби в безкрайното
празно пространство.

Да освободим сега учението на Рикардо от всички провиден-
циални, алегорични и мистични фрази, в които така старателно го е
облякъл г-н Прудон.

Рентата в смисъла на Рикардо е поземлената собственост в бур-
жоазно състояние, т. е. феодалната собственост, подчинена на ус-
ловията на буржоазното производство.

Ние видяхме, че според учението на Рикардо цената на всички
предмети се определя в последна сметка от производствените раз-
носки включително и промишлената печалба; с други думи, тя се

* — буквално: „бог от машина“ (в античния театър актьорите, които
изобразявали богове, се появявали на сцената с помощта на специални меха-
низми); в преносен смисъл — ненадейно появяващо се лице, което спасява
положението. *Ред.*

** — *Propriété* (собствеността) се обяснява с намесата на *propriétaire* (соб-
ственика), *rente* (рентата) — с намесата на *rentier* (получателя на рента). *Ред.*

определя от количеството на изразходваното работно време. В манифактурната промишленост цената на продукта, произведен с най-малко количество труд, определя цената на всички останали стоки от същия вид, при условие че количеството на най-евтините и най-производителни средства за производство може да бъде увеличавано до безкрайност и свободната конкуренция създава пазарна цена, т. е. създава една обща цена за всички продукти от един и същ вид.

А в селскостопанското производство цената на всички продукти от един и същ вид се определя, напротив, от цената на продукта, произведен при изразходване на най-голямо количество труд. Преди всичко тук не може както в манифактурната промишленост да се увеличава произволно количеството на оръдията за производство с еднаква степен на производителност, т. е. земите с еднаква степен на плодородие. Освен това постепенното нарастване на населението довежда тук до обработване на земи от по-лошо качество или до влагане в предишните участъци на нови капитали, които са по-малко производителни в сравнение с вложените по-рано. В единия и в другия случай се изразходва по-голямо количество труд, за да се получи сравнително по-малко количество продукти. Тъй като необходимостта от този излишък на труда е породена от потребностите на населението, то продуктът на земята, която изисква по-скъпа обработка, непременно намира също такъв пазар, както и продуктът на почвата, чиято обработка струва по-евтино. А тъй като конкуренцията нивелира пазарните цени, то продуктите на плодородната почва ще се продават толкова скъпо, колкото и продуктите на почвата от по-лошо качество. Този именно излишък в цената на продуктите, събрани от земя от по-добро качество, над разносните за тяхното производство съставлява рентата. Ако винаги би имало под ръка земи с еднакво плодородие; ако земеделието би могло, както манифактурната промишленост, винаги да прибягва към по-евтини и по-производителни машини или ако последващите капиталовложения в земята биха давали толкова, колкото и първите, то цената на земеделските продукти би се определяла от цената на онази тяхна част, която е произведена с помощта на най-добрите средства за производство, както ние видяхме това относно цените на манифактурните продукти. Но тогава би изчезнала и рентата.

За да бъде теорията на Рикардо изобщо вярна, необходимо е* капиталите да могат свободно да се прилагат в различните производствени клонове; силно развитата конкуренция между капиталистите да доведе печалбата до еднакво равнище; фермерът да се превърне

* В екземпляра, подарен от Маркс на Н. Утина, началото на тази фраза е било изменено по следния начин: „За да бъде теорията на Рикардо — ако приемем нейните предпоставки — изобщо вярна, необходимо е още.“ *Ред.*

в обикновен предприемач-капиталист, който иска от своя капитал — вложени от него в землени участъци от по-ниско качество* — печалба, равна на онази, която той би могъл да извлече от своя капитал в който и да е промишлен отрасъл; обработването на земята да се извършва по системата на едрото производство; и, най-последно, самият поземлен собственик да се стреми да получава доход само в парична форма.

Възможно е такова положение — както това е налице в Ирландия, — при което още да няма рента, макар арендуването на земя да е развито извънредно много. Тъй като рентата е излишък не само над работната заплата, но и над промишлената печалба — тя не може да съществува в страна, подобна на Ирландия, където доходът на земевладелеца представлява удръжка от работната заплата.

И така рентата не само не превръща ползуващия земята — фермера — в *прост работник* и не „изтръгва от обработващия земята излишъка на продукта, на който той не може да не гледа като на свой собствен“, но поставя пред поземления собственик — вместо роба, крепостния селянин, оброчния селянин или наемния ратай — предприемача-капиталист. Откак се е установил институтът на рентата, земевладелецът получава само излишъка над производствените разходи, които включват не само работната заплата, но и печалбата върху капитала. Следователно с установяването на рентата именно земевладелецът се е лишил от част от своите доходи**. Измина много време, преди феодалният арендатор да бъде изместен от промишления капиталист. В Германия например такова превръщане започна едва през последната трета на XVIII век и само в Англия тези отношения между промишления капиталист и поземления собственик достигнаха своето пълно развитие.

Докато е съществувал само обработващият земята на г-н Прудон, рента не е имало. Но щом съществува рента, обработващият земята вече не е фермер, а работник, наемник, който обработва земята на фермера. Принизяване на труженика до ролята на прост работник, надничар, наемник-ратай, който работи за предприемача-капиталист; появяване на предприемача-капиталист, който експлоатира земята като всяка фабрика; превръщане на поземления собственик

* В екземпляра, подарен на Н. Утина, думите „в землени участъци от по-ниско качество“ са заменени с думите: „в земя“. *Ред.*

** В немското издание от 1885 г. последните две фрази са изпуснати и вместо тях към предшестващите думи: „предприемача-капиталист“, е добавено следното изречение: „който експлоатира земята посредством своите наемни работници и плаща на земевладелеца в качеството на аренда само излишъка върху производствените разходи, като в последните се включва печалбата от капитала“. *Ред.*

от дребен суверен в обикновен лихвар — ето различните отношения, изразявани от рентата.

Рентата в смисъла на Рикардо е превръщане на патриархално земеделие в промишлено, прилагане на промишления капитал върху земята, пренасяне на градската буржоазия в селото. Вместо да „*привърже човека към природата*“, рентата само свързва земеделието с конкуренцията. Веднаж установена във вид на рента, поземлената собственост сама се явява вече *резултат на конкуренцията*, тъй като оттогава насам тя се намира в зависимост от пазарната цена на земеделските продукти. В качеството на рента поземлената собственост се мобилизира и става предмет на търговия. Рентата е възможна само от она момент, когато развитието на градската промишленост и създадената от него обществена организация принуждават земевладелеца да се стреми само към търговската печалба, към паричния доход от своите земеделски продукти и не му позволяват да вижда в своята поземлена собственост нищо друго освен машина, която дава пари. Рентата до такава степен отдели земевладелеца от земята, от природата, че той може даже съвсем да не знае своите земи, както се случва в Англия. Що се отнася до арендатора, до промишления капиталист и земеделския работник, те не са по-привързани към земята, от която извличат доход, отколкото манифактурният предприемач или работникът е привързан към памука или вълната, които те обработват; те чувствуват привързаност само към цената на техния труд, към паричния доход. Оттук всички иеремиади* на реакционните партии, които от цялата си душа зоват за връщане към феодализма, към добрия патриархален живот, към простите нрави и великите добродетели на нашите деди. Подчиняването на земята на законите, които управляват другите клонове на промишлеността, е и винаги ще бъде предмет на користни съжаления. Рентата е била, може да се каже, онази движеща сила, която тласна идилията по пътя на историческото движение.

След като предполага буржоазното производство като необходимо условие за съществуването на рентата, Рикардо прилага въпреки това понятието за рентата към поземлената собственост на всички времена и народи. Това е общо заблуждение на всички икономисти, които представят отношенията на буржоазното производство като вечни категории.

От приписваната на рентата провиденциална цел — превръщане на *обработващия земята в носещ отговорност работник* — г-н Прудон преминава към уравнилното разпределение на рентата.

* Оплаквания (от библейския разказ за плача на пророк Иеремия при разрушаването на Ерусалим). *Бълг. ред.*

Рентата се образува, както току-що видяхме, в резултат на *равенството на цените* на продуктите, събрани от участъци земя с *нееднакво плодородие*, тъй щото хектолитър жито, който струва 10 франка, се продава за 20 франка, ако производствените разноски върху земя от по-лошо качество достигат 20 франка.

Докато необходимостта принуждава потребителите да купуват всички земеделски продукти, доставени на пазара, тяхната пазарна цена се определя от производствените разноски на най-скъпите продукти. Следователно 10-те франка рента, които се падат на собственика на по-добрата земя от всеки продаден от неговия арендатор хектолитър, са създадени именно от това изравняване на цените, произтичащо от конкуренцията, а съвсем не от разликата в плодородието на почвата.

Да предположим за момент, че цената на житото се определя от количеството труд, необходим за неговото производство; тогава един хектолитър жито, получен от земя от по-добро качество, ще се продава по 10 фр., докато един хектолитър жито, получен от земя от по-лошо качество, ще струва 20 фр. След като допуснем това, ние ще видим, че средната пазарна цена ще бъде 15 фр., докато съгласно закона за конкуренцията тя достига 20 фр. Ако средната цена би се равнявала на 15 фр., то не би могло да има нито изравнително, нито друго разпределение на рентата, тъй като не би съществувала самата рента. Рентата съществува именно затова, защото хектолитър жито, който струва на производителя 10 фр., се продава по 20 фр. Г-н Прудон предполага равенството на пазарните цени при неравни производствени разноски, за да стигне до равно разпределение на продукта на неравенството.

Ние разбираме защо икономисти като Мил, Шербюлие, Хилдич и др. са искали рентата да се вземе от държавата и да служи за замянето на данъците. Това е само открит израз на ненавистта на промишления капиталист към поземления собственик, който в неговите очи е излишен и безполезен в механизма на буржоазното производство.

Но да се вземат отначало по 20 фр. за хектолитър жито, за да се извърши след това общо разпределение на 10-те фр., взети в повече от потребителя — това действително е съвършено достатъчно, за да шествува *геният на обществото меланхолично по своя зигзагообразен път* и да си разбие главата о първата попаднала *издатина*.

Рентата става под перото на г-н Прудон

„огромен *кидастър*, извършван от противоположни страни от собствениците и арендаторите... в името на висша цел, при което краен резултат на такъв *кадастър* трябва да бъде изравняването на владението на земята между тях, които ползват земята, и промишленниците“.

Само в условията на съвременното общество едни или друг създаден от рентата кадастър може да има някакво практическо значение.

Но ние вече доказахме, че арендата, която фермерът плаща на поземления собственик, е повече или по-малко точен израз на рентата само в най-развити в промишлено и търговско отношение страни. А и тук в арендата се включва често пъти лихвата върху вложения в земята капитал. Местоположението на поземлените участъци, съседството на градове и много други обстоятелства влияят също върху размера на арендата и видоизменят рентата. Тези неопровержими доводи биха били достатъчни, за да се докаже неточността на кадастъра, основан върху рентата.

От друга страна, рентата не може да служи за постоянен показател на степента на плодородие на даден участък земя, тъй като съвременното приложение на химията непрекъснато изменя природата на почвата, а геологическите познания започват именно в наше време да рушат цялата стара оценка на относителното плодородие. Само преди около 20 години в източните графства на Англия започна разработката на обширни земи, останали досега необработени вследствие на незнанието на връзката между чернозема и състава на подпочвата.

По такъв начин историята не само не ни дава в рентата готов кадастър, но постоянно изменя и руши всички съществуващи кадастри.

Най-после, плодородието съвсем не е само природно качество на почвата, както може да ни се струва: то е тясно свързано със съвременните обществени отношения. Земята може да бъде твърде плодородна при засяване с жито и въпреки това пазарните цени могат да заставят земеделеца да я обърне в изкуствена ливада и да я направи по такъв начин неплодородна.

Г-н Прудон е изобретил своя кадастър, който не струва даже колкото обикновен кадастър, само за да въплъти в него *провиденциално-изравниелната цел* на рентата.

„Рентата — продължава г-н Прудон — е лихвата, която се плаща за никога неунищожавания се капитал, т. е. земята. И тъй като материалният състав на този капитал не може да бъде увеличен, но може само безкрайно да се подбъбва по отношение на обработването, то оттук следва, че докато поради изобилието на капитали лихвата или печалбата от заемите (*mutuum*) има тенденция постоянно да се намалява — рентата се стреми към постоянно увеличение, тъй като в резултат на промишленото усъвършенстване се подобрява обработката на земята... Такава е рентата по своята същност“ (т. II, стр. 265).

Този път г-н Прудон вижда в рентата всички признаци на лихвата с тази само разлика, че тя е лихва на особен вид капитал. Този

капитал е земята, вечен капитал, „материалният състав на който не може да бъде увеличен, но може само безкрайно да се подобрява по отношение на обработването“. В прогресивния ход на цивилизацията лихвата се стреми към постоянно понижаване, а рентата — към повишаване. Лихвата пада поради изобилието на капитали, рентата се покачва вследствие техническите усъвършенствувания, чийто резултат са все по-добрите и по-добри начини на използване на земята.

Такова по своята същина е мнението на г-н Прудон.

Да разгледаме отначало доколко рентата може да се нарече лихва на капитал.

За самия поземлен собственик рентата е лихва върху оня капитал, който той е заплатил за земята или би могъл да получи при нейната продажба. Но като продава или купува земята, той продава или купува само рентата. Цената, която той плаща за придобиването на рентата, се регулира от общото равнище на лихвата и няма нищо общо със самата природа на рентата. Лихвата на капитала, вложен в земята, обикновено е по-ниска от лихвата на промишления или търговския капитал. По такъв начин, ако не различаваме лихвата, донасяна от земята на собственика ѝ, от самата рента, то ще се окаже, че лихвата на капитала, вложен в земята, пада още по-ниско от лихвата на другите капитали. Но става въпрос не за продажната или покупната цена на рентата, не за нейната пазарна стойност, не за капитализираната рента, а за рентата сама по себе си.

Арендата може да включва в себе си освен рентата в същинския смисъл още и лихвата върху вложения в земята капитал. В такъв случай тази част от арендата поземленият собственик получава не в качеството на поземлен собственик, а в качеството на капиталист. Това обаче не е рентата в същинския смисъл на думата, за която трябва да говорим.

Докато земята не се използва като средство за производство, дотогава тя не представлява капитал. Земята-капитал може да се увеличава също както другите средства за производство. Говорейки с езика на г-н Прудон, ние нищо не прибавяме към нейната материя, но увеличаваме количеството на земята, която служи като средство за производство. Достатъчно е да вложим нови капитали в земята, която служи като средство за производство, за да увеличим земята-капитал без всякакво увеличаване на материята, т. е. на земното пространство. Под материя на земята г-н Прудон разбира земята в нейната пространствена ограниченост. Що се отнася до вечността, приписвана от него на земята, то ние нямаме нищо против тя, като материя, да има това качество. Но земята-капитал не е почвена от всеки друг капитал.

Златото и среброто, които донасят лихва, са също така трайни и вечни като земята. Ако цената на златото и среброто пада, а цената на земята расте, това в никой случай не се дължи на нейната повече или по-малко вечна природа.

Земята-капитал е основен капитал, но основният капитал се износва, също както и оборотният. Подобренieto на качеството на почвата изисква възпроизвеждане и поддържане; то трае само известно време и в това отношение напълно прилича на всички други подобрения, които служат за превръщане на материята в средство за производство. Ако земята би била вечен капитал, то някои области биха имали съвсем друг вид, отколкото сега: римската Кампания, Сицилия и Палестина биха останали така цветущи, както са били в древността.

Има даже случаи, когато земята-капитал изчезва, а внесените в нея подобрения се запазват.

Първо, това се случва всеки път, когато рентата, в собствения смисъл на думата, се унищожава вследствие на конкуренцията на нови, по-плодородни земи; второ, подобренията, които са имали стойност в известна епоха, губят тази стойност от момента, когато развитието на агрономията ги прави всеобщи.

Представител на земята-капитал е не земевладелецът, а арендаторът: доходът, донасян от земята в качеството на капитал, не е рента, а лихва и предприемаческа печалба. Има земи, които дават тази лихва и печалба, без да дават рента.

И тъй земята, доколкото дава лихва, е капитал, но в качеството на капитал тя не дава рента и не образува поземлена собственост. Рентата е резултат на обществените отношения, при които се извършва обработването на земята. Тя не може да бъде следствие на повече или по-малко трайната, повече или по-малко вечната природа на земята. Рентата дължи своя произход не на земята, а на обществото.

Според г-н Прудон „подобренията в обработването на земята“ — вследствие на „техническите усъвършенствувания“ — са причина за постоянното нарастване на рентата. Тези подобрения, напротив, причиняват нейното периодическо падане.

В какво се състои изобщо всяко подобрение, било то в земеделието или в манифактурата? В това, че със същото количество труд се произвежда по-голямо количество продукти или с по-малко количество труд се произвеждат толкова или даже повече продукти, отколкото по-рано. Благодарение на такива подобрения арендаторът няма нужда да употребява по-голямо количество труд за получаването на сравнително по-малък продукт. Той не е принуден да прибегва към обработването на земи от по-лошо качество и неговите

последователни капиталовложения в една и съща земя остават еднакво производителни. По такъв начин в противоположност на мнението на г-н Прудон тези подобрения не само не повишават постоянно рентата, но, напротив, представляват временни препятствия за нейното повишаване.

Английските земевладелци от седемнадесетия век знаеха тази истина толкова добре, че се бореха срещу успехите на земеделците, опасявайки се, че доходите им ще намалееят. (Виж Пети, английски икономист от времето на Чарлс II⁷¹.)

§ V. СТАЧКИ И РАБОТНИЧЕСКИ СДРУЖЕНИЯ

„Каквото и да било увеличаване на работната заплата не може да доведе до нищо друго освен до повишаване цената на житото, на виното и пр., т. е. до същия резултат, към който води и недостигът от припаси. И наистина какво представлява работната заплата? Това е стойността на производството на житото и пр.; това е пълната цена на всички неща. Да продължим по-нататък. Работната заплата е пропорционалност на елементите, които съставят богатството и които всеки ден производително се потребяват от работническата маса. Затова да се удвои работната заплата . . . би значило да се даде на всеки производител част, превишаваща произведения от него продукт, което само по себе си съдържа противоречие. Ако пък повишаването обхване само някои отрасли на промишлеността, това ще предизвика всеобщо смущение в размяната, с една дума — увеличение на нуждата. Аз твърдя, че след стачки, в резултат на които е била увеличена работната заплата, не може да не последва *всеобщо повишение на цените*; това е също така вярно, както че две и две прави четири“ (Прудон, т. I, стр. 110 и 111).

От всички тези твърдения ние не отричаме само едно: че две и две прави четири.

Първо, не може да има *всеобщо повишение на цените*. Ако цената на всички предмети се удвоява едновременно с работната заплата, това не е никакво изменение на цените, а само изменение на изразите.

Второ, общото повишаване на работната заплата никога не може да доведе до повече или по-малко общо поскъпване на стоките. И наистина, ако всички отрасли на промишлеността употребяваха еднакъв брой работници по отношение на своя основен капитал (употребяваните оръдия на труда), общото повишаване на работната заплата би довело до общо понижаване на печалбата, а пазарните цени на стоките не биха претърпели никакво изменение.

Но тъй като отношението на ръчния труд към основния капитал не е едно и също във всички отрасли на промишлеността, ония отрасли, които употребяват сравнително по-голям основен капитал и по-

малък брой работници, ще бъдат принудени рано или късно да понижат цената на своите стоки. В противен случай, ако цената на техните стоки не би се понижала, то тяхната печалба би се повишила над общото равнище на печалбите. Защото машините не получават заплата. По такъв начин общото повишение на заплатите ще засегне по-малко отраслите на промишлеността, които употребяват в сравнение с другите по-голямо количество машини и по-малък брой работници. Но повишението на една или друга печалба над общото равнище при постоянния стремеж на конкуренцията към тяхното изравняване може да бъде само временно. По такъв начин освен до някои колебания общото повишаване на работната заплата би довело не до общо увеличаване на цените, както мисли г-н Прудон, а до частично понижаване, т. е. до поевтиняване на пазарните цени на стоките, произвеждани предимно с помощта на машини.

Повишаването и понижаването на печалбата и на работната заплата изразяват само пропорцията, в която капиталистите и работниците участвуват в продукта на работния ден, като в повечето случаи съвсем не влияят върху цената на продукта. Но че „стачките, в резултат на които е била увеличена работната заплата, водят към всеобщо увеличаване на цените и даже към голяма скъпотия“ — това е една от онези идеи, които могат да се зародят само в мозъка на един неразбран поет.

В Англия стачките постоянно са служили като повод за изобретяване или прилагане на едни или други нови машини. Машините бяха, може да се каже, оръжието, с което капиталистите потушаваха бунта на квалифицираните работници. Най-великото изобретение на съвременната промишленост — *Self-acting mule** — изкара от строя възбунтувалите се предачи. Дори и ако работническите сдружения и стачките биха водили само към това, че на работниците биха били противопоставяни механически изобретения, то и тогава те биха оказвали грамадно влияние върху развитието на промишлеността.

„Аз чета — продължава г-н Прудон — в една статия на г-н Леон Фоше . . . от септември 1845 г., че от известно време английските работници откликват от *сдруженията* — прогрес, с който, разбира се, те могат да бъдат само поздравени; при това се оказва, че това подобрене на нравствеността на работниците е главно следствие на тяхното икономическо образование. „Не от фабрикантите зависи работната заплата — се провиква на митинга в Болтон един предач. — През периоди на застой господарите изпълняват, така да се каже, само ролята на бич в ръцете на необходимостта и трябва да бъдат такъв, искат или не искат. Регулиращият принцип е отношението между търсенето и предлагането, а над него господарите не са властни“ . . . На добър час — се провиква г-н Прудон, — ето най-после благовъзпитани, образцови работници“ и пр. и пр.

* — селфактор (автоматична предачна машина). *Ред.*

„Само тази беда не стигаше още на Англия; но през пролива тя няма да премине“ (Прудон, т. I, стр. 261 и 262).

От всички английски градове именно в Болтон радикализмът е най-развит. Работниците от Болтон са известни като най-големи революционери. По време на голямата агитация срещу житните закони английските фабриканти не смятаха за възможно да се борят със земевладелците, без да тикнат напред работниците. Но тъй като между работниците и фабрикантите съществуваше не по-малка противоположност на интересите, отколкото между тези последните и земевладелците, то фабрикантите естествено трябваше да търпят поражение на митингите на работниците. Но какво правеха фабрикантите? Привидно те организираха митинги, състоящи се най-вече от майстори, от малък брой предани им работници и от приятели на търговията в собствения смисъл на тази дума. Когато след това истинските работници се опитваха да проникнат на тези митинги — както стана в Болтон и Манчестер, — за да протестираат срещу тези мними демонстрации, на тях им забраняваха да влязат под предлог че това са ticket-meeting, т. е. митинги, на които се допускат само лица, снабдени с входни билети. А всъщност афишите по стените обявяваха публични митинги. Вестниците на фабрикантите даваха гръмки и подробни отчети за речите, произнесени на тези митинги. Не ще и дума, че всички тези речи се произнасяха от майсторите. Лондонските вестници ги препечатваха дословно. Г-н Прудон е имал нещастieto да вземе майсторите за обикновени работници и най-строго им забранява да минават канала.

Ако през 1844—1845 г. започна по-малко да се чува за стачки, то е, защото 1844 и 1845 година са първите години на процъфтяване на английската промишленост след 1837 г. И въпреки това нито един от трейдюнионите не се разпадна.

Да чуем сега болтонските фабрични майстори. Според думите им фабрикантите нямат власт върху работната заплата, защото не от тях зависи цената на продуктите; а цената на продуктите не зависи от тях, защото те нямат власт над световния пазар. Нашите оратори твърдят, че по тази причина не трябва да се правят сдружения с цел да се изтръгне от господарите увеличение на работната заплата. Г-н Прудон, напротив, забранява сдруженията от страх да не би те да доведат до повишаване на работната заплата, което би предизвикало всеобщо поскъпване. Няма защо да се изтъква, че по една точка между майсторите и г-н Прудон съществува най-трогателно съгласие: и той, и те мислят, че повишаването на работната заплата е равносилно на повишаване цената на продуктите.

Но действително ли недоволството на г-н Прудон е извикано от страха от поскъпване? Не. Той се сърди на болтонските фабрични

майстори просто за това, че те определят стойността чрез *търсенето и предлагането* и никак не се грижат за *конституираната стойност*, за стойността, достигнала състояние на конституираност, за конституиране на стойността, като тук се включват *постоянната разменяемост* и всички останали *пропорционалности на отношения и отношения на пропорционалност* с допълнение свърх всичко това още на провидението.

„Стачката на работниците е *противозаконна*; така гласи не само наказателният закон, така гласи също икономическата система и необходимостта на установения ред... Свободата на всеки отделен работник да разполага със своята личност и със своите ръце може да бъде търпима, но обществото не може да позволи на работниците да прибягват чрез сдруженията към насилие над монопола“ (т. I, стр. 334 и 335).

Г-н Прудон се старае да представи един член на наказателния закон за всеобщ и необходим резултат на отношенията на буржоазното производство.

В Англия сдруженията са позволени с акт на парламента и именно икономическата система принуди парламента да издаде такъв закон. Когато в 1825 г., през време на правителството на Хъксисон, парламентът трябваше да измени законодателството, за да го приведе в по-голямо съответствие с реда на нещата, създаден от свободната конкуренция, той не можеше да не отмени всички закони, забраняващи работническите сдружения. Колкото повече се развиват съвременната промишленост и конкуренцията, толкова повече се появяват елементи, които предизвикват и поддържат сдруженията, а когато сдруженията станат икономически факт, който с всеки ден придобива все по-голяма и по-голяма устойчивост, то те по необходимост стават в скоро време и правов факт.

Затова съответният член на френския наказателен закон доказва само, че през време на Учредителното събрание и на Империята едрата промишленост и конкуренцията не са били достатъчно развити.⁷²

Икономистите и социалистите* са съгласни помежду си в един единствен пункт — в осъждането на *сдруженията*. Само че те различно мотивират своята присъда.

Икономистите казват на работниците: Не образувайте сдружения. Сдружавайки се, вие спъвате правилния ход на промишлеността, пречите на фабрикантите да задоволяват поръчките, внасяте смущение в търговията и ускорявате въвеждането на машините, които, като правят безполезна част от вашия труд, ви принуждават да прие-

* Т. е. социалистите от онова време: фуриеристите във Франция, оуенистите в Англия. — Ф. Е. (Бележка на Енгелс към немското издание от 1885 г.).

мате още по-ниска заплата. Впрочем вашите усилия са напразни. Вашата заплата винаги ще се определя от отношението между търсенето на работни ръце и тяхното предлагане; да се бунтувате срещу вечните закони на политическата икономия е толкова смешно, колкото и опасно.

Социалистите казват на работниците: Не се обединявайте в сдружения, тъй като в края на краищата какво ще спечелите от това? Увеличаване на заплатата? Икономистите ще ви докажат най-нагледно, че даже в случай на успех след кратковременна печалба на няколко гроша ще последва ново и вече трайно падане на заплатата. Изкусните сметачи ще ви докажат, че ще изминат цели години, преди увеличението на заплатата да ви възнагради поне за разходите по организиране и поддържане на сдруженията. А ние като социалисти ще ви кажем, че даже без оглед на този паричен въпрос вие и при сдруженията ще си останете все същите работници, а вашите господари ще си останат господари, както и преди. И така, не се обединявайте в сдружения, не се занимавайте с политика, защото да правите сдружения, значи да се занимавате с политика.

Икономистите искат работниците да останат в обществото каквото е то сега и както то е вписано и подпечатано от тях в техните учебници.

Социалистите съветват работниците да оставят в покой старото общество, за да може по-лесно да се навлезе в новото общество, подготвено от тях, социалистите, с такава предвидливост.

Но въпреки едните и другите, въпреки учебниците и утопните сдружения нито за минута не са преставали да вървят напред и да се увеличават заедно с развитието и разрастването на съвременната промишленост. Може даже да се каже сега, че степента на развитие на сдруженията в дадена страна точно указва мястото, което тя заема в иерархията на световния пазар. Англия, където промишлеността е достигнала най-висока степен на развитие, има също най-големите и на-добре организирани сдружения.

Английските работници не се ограничиха с частичните сдружения, възникващи временно във връзка с дадена стачка и изчезващи заедно с нея. Те създадоха постоянни сдружения, трейдюниони, които служат за опора на работниците в тяхната борба срещу работодателите. Сега всички тези местни професионални съюзи са обединени в Националната асоциация на обединените професии⁷³, която наброява вече 80,000 члена и има централен комитет в Лондон. Организирането на стачките, на сдруженията на професионалните съюзи вървеше едновременно с политическата борба на работниците, представляващи сега под името *чартисти* голяма политическа партия.

Първите опити на работниците за *обединение* винаги вземат форма на сдружения.

Едрата промишленост събира на едно място маса неизвестни един на друг хора. Конкуренцията разединява техните интереси. Но запазването на заплатата от падане — този общ за всички тях и противоположен на господарския интерес — обединява работниците с една и съща мисъл за съпротива — *сдружение*. По такъв начин сдружението винаги има двойна цел: да прекрати конкуренцията между работниците, за да бъдат те в състояние с общи усилия да конкурират с капиталиста. Ака първата цел на съпротивата беше само поддържането на заплатата, то по-късно успоредно с обединяването на самите капиталисти от идеята за обуздаване на работниците, отделните работнически сдружения се формират в групи и пред лицето на винаги обединения капитал запазването на съюза става за тях по-необходимо, отколкото запазването на работната заплата от падане. До каква степен е вярно това, показва фактът, че работниците за крайно учудване на английските икономисти жертвуват значителна част от своята работна заплата в полза на съюзите, основани по мнението на тези икономисти само заради работната заплата. В тази борба — същинска гражданска война — се обединяват и се развиват всички необходими елементи за бъдещите битки. Достигнало тази степен, сдружението придобива политически характер.

Икономическите условия превърнаха отначало масата на населението в работници. Господството на капитала създаде за тази маса еднакво положение и общи интереси. По такъв начин по отношение на капитала масата е вече класа, но тя още не е класа за себе си. В борбата, набелязана от нас само в някои нейни фази, тази маса се сплотява и конституира като класа за себе си. Защищаваните от нея интереси стават класови интереси. Но борбата между класите е политическа борба.

В историята на буржоазията ние трябва да различаваме две фази. В първата — тя се формираше като класа при господството на феодалния режим и абсолютната монархия; през втората — конституирана вече като класа — тя събори феодализма и монархията, за да превърне старото общество в буржоазно общество. Първата от тези фази беше по-дълга от втората и изискваше най-големи усилия. Тя също започна с частични коалиции срещу феодалните сеньори.

Съществуват много изследвания, които описват различните исторически фази, изминати от буржоазията — от градската самоуправляваща се община до конституирането на буржоазията като класа.

Но когато става нужда да си дадем ясна сметка за стачките, сдруженията и другите форми, в които пролетариатът пред нашите очи се организира като класа, то едни биват обхващани от истински страх, а други проявяват *трансцендентално* пренебрежение.

Съществуването на потиснатата класа представлява жизнено условие на всяко общество, основано върху антагонизма на класите. Освобождаването на потиснатата класа необходимо предполага следователно създаването на ново общество. Възможността за това освобождение на потиснатата класа се появява само на онази степен на развитие, когато придобитите вече производителни сили и установените обществени отношения не могат повече да съществуват заедно. От всички средства за производство най-голямата производителна сила представлява самата революционна класа. Организирането на революционните елементи в класа предполага съществуването на всички онези производителни сили, които са могли да се родят в недра на старото общество.

Значи ли това, че с падането на старото общество ще настъпи господството на новата класа, изразяващо се в нова политическа власт? Не.

Условието за освобождението на трудещата се класа е унищожаването на всички класи, тъй както условието за освобождаването на третото, буржоазното съсловие бе унищожаването на всички съсловия*.

В хода на своето развитие трудещата се класа ще замени старото гражданско общество с асоциация, изключваща както класите с техния антагонизъм, така и политическата власт в собствения смисъл на думата, тъй като политическата власт е именно официалният израз на противоположността на класите вътре в буржоазното общество.

А дотогава антагонизмът между пролетариата и буржоазията ще си остане борба на класа против класа, борба, която, доведена до висшата степен на своето напрежение, представлява пълна революция. Пък и чудно ли е, че обществото, основано върху *противоположността* на класите, стига до грубото *противоречие*, до физическото сблъскване между хората като последна развръзка?

Не казвайте, че социалното движение изключва политическото. Никога не е съществувало политическо движение, което да не е било в същото време и социално.

* За съсловия тук се говори в исторически смисъл като за съсловия на феодалната държава, съсловия с определени и строго ограничени привилегии. Буржоазната революция унищожи съсловията заедно с техните привилегии. Буржоазното общество познава само *класи*. Затова онези, които нарича пролетариата „четвърто съсловие“, изпада в пълно противоречие с историята. — Ф.Е. (Бележка на Енгелс към немското издание от 1885 г.)

Само при такъв ред на нещата, когато няма да има повече класи и класов антагонизъм, *социалните еволюции* ще престанат да бъдат *политически революции*. А дотогава в навечерието на всяко общо преустройство на обществото последна дума на социалната наука всякога ще бъде:

„Битка или смърт; кървава борба или небитие. Такава е неумолимата постановка на въпроса“ (*Жорж Занд*)¹⁴.

- ³⁸ Маркс цитира книгата: Simonde de Sismondi. „Etudes sur l'économie politique“. Т. I—II, Bruxelles, 1837—1838 (Симонд дьо Сисмонди. „Етюди по политическа икономия“. Т. I—II, Брюксел, 1837—1838). — 76.
- ³⁹ Lauderdale. „Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique“. Traduit de l'anglais, par E. Lagetie de Lavoisise, Paris, 1808, p. 33. — 77.
- ⁴⁰ D. Ricardo. „Des principes de l'économie politique et de l'impôt“. Traduit de l'anglais par F.-S. Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J.-B. Say, Т. II, Paris, 1835, p. 65 (Д. Рикардо. „Принципите на политическата икономия и данъчното облагане“. Превод от английски на Ф. С. Констансио с пояснителни и критически бележки от Ж. Б. Сей. Т. II, Париж, 1835, стр. 65). — 77.
- ⁴¹ Има се предвид книгата: A. Anderson. „An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce from the Earliest Accounts to the Present Time (А. Андерсон. „Исторически и хронологически очерк върху произхода на търговията от най-ранните сведения за нея до днешно време“). Първото издание излязло в Лондон през 1764 г. — 79.
- ⁴² H. Storch. „Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations“. Т. I—IV, Paris, 1823. (А. Щорх, „Курс по политическа икономия или Изложение на принципите, определящи благоденствието на народите“. Т. I—IV, Париж, 1823). Маркс се позовава на I том. — 80.
- ⁴³ Има се предвид периодът, настъпил след завършването на Наполеоновите войни през 1815 г. и реставрацията на династията на Бурбоните във Франция. — 84.
- ⁴⁴ A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (А. Смит. „Изследване на природата и причините на богатството на народите“). Първото издание излязло в Лондон през 1776 г. — 85.
- ⁴⁵ Виж настоящото издание, том I, стр. 523—550 и том 2, стр. 225—506. — 89.
- ⁴⁶ Съчинението на Боагилбер е цитирано по сборника: „Economistes-financiers du XVIIIe siècle“. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par Eugène Daire. Paris, 1843. („Икономисти-финансисти на XVIII век“. С исторически бележки за всеки автор, коментари и пояснителни бележки от Южен Дер. Париж, 1843). — 102.
- ⁴⁷ W. Atkinson. „Principles of Political Economy“. London. 1840. — 102.

- ⁴⁸ Th. Hodgskin. „Popular Political Economy“. London, 1827 (Т. Ходскин. „Популярна политическа икономия“. Лондон, 1827).
В оригинала на това място погрешно е писано името на Ходскин. През 1892 г. във второто немско издание на „Нищета на философията“ Енгелс поправил тази неточност, използвавана от австрийския буржоазен юрист Менгер за изказване на необосновани предположения относно този цитат на Маркс. В предговора към изданието от 1892 г. Енгелс пише:
„Във връзка с второто издание трябва само да кажа, че погрешно посоченото във френския текст име Холкинс е заменено с правилното име Ходкинс. Тук е поправена също и годината на издаването на книгата на Уйлям Томпсон — 1824. Нека сега се наляваме, че библиографичната съвест на г-н професор Антон Менгер ще бъде успокоена.
Лондон, 29 март 1892 г.   Фридрих Енгелс“. — 103.
- ⁴⁹ W. Thompson. „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth Most Conducive to Human Happiness“. London, 1824.
T. R. Edmonds. „Practical Moral and Political Economy“. London, 1828. — 103.
- ⁵⁰ J. F. Bray. „Labour's Wrongs and Labour's Remedy“. Leeds, 1839. — 103.
- ⁵¹ Законът за десетчасовия работен ден, който обхващал само юношите и жените-работнички, бил приет от английския парламент на 8 юни 1847 г. обаче на практика много фабриканти пренебрегвали този закон. — 108.
- ⁵² Маркс цитира една глава от труда на Волтер „История на парламента“ („Histoire du parlement“); главата е наименувана: „Финансите през периода на регентството и системата Ло“. — 114.
- ⁵³ Има се предвид бележката на Сей към френското издание на книгата на Рикардо (виж бележка 40), т. II, стр. 206—207. — 117.
- ⁵⁴ N. W. Senior. „Political Economy“. In: „Encyclopedia Metropolitana, or Universal Dictionary of Knowledge“. Vol. VI, London, 1836. — 118.
- ⁵⁵ J. St. Mill. „Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy“, London, 1844.
Th. Tooke. „A History of Prices, and of the State of the Circulation from 1793 to 1837“. Vol. I—II, London, 1838 (Т. Тук. „История на цените и състояние на обръщението от 1793 до 1837 г.“ Т. I—II, Лондон, 1838). — 118.
- ⁵⁶ Th. Cooper. „Lectures on the Elements of Political Economy“. Първото издание на книгата излязло в Колумбия през 1826 г., второто допълнено издание — в Лондон през 1831 г. — 119.
- ⁵⁷ M. Th. Sadler. „The Law of Population“. Vol. I, London, 1830, p. 83, 84. — 120.
- ⁵⁸ Имат се предвид двата основни икономически труда на Кене: „Tableau économique“ (1758) и „Analyse du Tableau économique“ (1766). — 128.
- ⁵⁹ Маркс намеква за труда на съвременника на Кене. — Н. Бодо — „Обяснение на Икономическата таблица“ („Explication du Tableau économique“), обнародван през 1770 г. — 129.

- ⁶⁰ G. W. F. Hegel. „Wissenschaft der Logik“, Bd. III; Werke, 2-te Aufl., Bd. V, Berlin, 1841, S. 320. (Г. В. Ф. Хегел. „Наука за логиката“, т. III; Съчинения, 2-о издание, т. V, Берлин, 1841, стр. 320). — 131.
- ⁶¹ Маркс цитира думите от следното място от поемата на Лукреций „За природата на нещата“ (книга III, стих 869): „mortalem vitam mors immortalis ademit“ („безсмъртната смърт отнесе смъртния живот“). — 133.
- ⁶² A. de Villeneuve-Bargemont. „Histoire de l'économie politique“. Първото издание излязло в Брюксел през 1839 г. — 142.
- ⁶³ Маркс цитира книгата на А. Смит „Изследване на природата и причините на богатството на народите“ по френското издание: „Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations“. Т. I, Paris, 1802, p. 33—34. — 149.
- ⁶⁴ Лемонте има предвид своята книга: „Raison, folie, chacun son mot; petit cours de morale mis à la portée des vieux enfants“. Paris, 1801. („Разум, безумие — за всичко има дума; малък курс по морала, достъпен за разбиране от стари деца“. Париж, 1801). Маркс цитира труда на Лемонте „Influence morale de la division du travail“ („Моралното влияние на разделението на труда“), в който Лемонте се позовава на горепосочената книга. — 149.
- ⁶⁵ A. Ferguson. „Essai sur l'histoire de la société civile“. Т. II, Paris, 1783, p. 108—110. — 149.
- ⁶⁶ Ch. Babbage. „Traité sur l'économie des machines et des manufactures“. Paris, 1833, p. 230. (Ч. Бабедж. „Трактат върху икономическата природа на машините и фабриките“. Париж, 1833, стр. 230). — 156.
- ⁶⁷ A. Ure. „Philosophie des manufactures, ou Economie industrielle“. Bruxelles, 1836, t. I, première partie, chapitre I. — 159.
- ⁶⁸ P. Rossi. „Cours d'économie politique“. Т. I—II, Paris, 1840—1841. — 165.
- ⁶⁹ J. Steuart. „Recherche des principes de l'économie politique“. Т. II, Paris, 1789, p. 190—191. Първото английско издание на книгата излязло в Лондон през 1767 г. — 166.
- ⁷⁰ Волтер. „Човекът с четиридесет еку“ („L'homme aux quarante écus“). — 168.
- ⁷¹ W. Petty. „Political arithmetick“ (У. Петн, „Политическа аритметика“). В книгата: W. Petty. „Several essays in political arithmetick“. London, 1699 (У. Петн. „Очерци из областта на политическата аритметика“. Лондон, 1699). — 177.
- ⁷² Действащите по онова време във Франция закони — така нареченият закон Льо Шапелие, приет през 1791 г. през време на буржоазната революция от Учредителното събрание, и углавният кодекс, изработен през периода на Наполеоновата империя — забранявали на работниците под страх на сурови наказания създаването на работнически съюзи и организирането на стачки. Забраната на профсъюзи във Франция била вдигната едва през 1884 г. — 180
- ⁷³ Национална асоциация на обединените професии (National Association of United Trades) — трейдunionистка организация, основана в Англия през 1845 г.

Дейността на Асоциацията не излизала извън рамките на икономическата борба за по-добри условия на продажба на работната сила, за подобряване на фабричното законодателство. Асоциацията просъществувала до началото на 60-те години, но след 1851 г. не е играла голяма роля в професионалното движение. — 181.

⁷⁴ Жорж Занд. „Ян Жижка“, исторически роман. Въведение. — 184.

К. МАРКС. НИЩЕТА НА ФИЛОСОФИЯТА. Отговор на „Философия на нищетата“ на г-н Прудон .	67—184
Предговор	71
Глава първа. Едно научно откритие	73—127
§ I. Противоположност между потребителната стойност и разменната стойност	73
§ II. Конституирана или синтетична стойност	83
§ III. Приложение на закона за пропорционалността на стойността .	110
А. Пари	110
Б. Излишък, доставян от труда	118
Глава втора. Метафизика на политическата икономия	128—184
§ I. Методът	128
Първа забележка .	129
Втора забележка	133
Трета забележка	133
Четвърта забележка .	134
Пета забележка .	136
Шеста забележка	138
Седма и последна забележка .	142
§ II. Разделението на труда и машините	147
§ III. Конкуренция и монопол .	160
§ IV. Поземлена собственост или поземлена рента .	167
§ V. Стачки и работнически сдружения .	177